

ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	19/1	2025	241-289
----------------------------	------	------	---------

HİKSOSLAR: ESKİ MİSİR’DA YABANCI BİR HALKIN EGEMENLİĞİ (MÖ 1650-1550)

Cemal YILMAZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Nisan 2025

Kabul: 18 Haziran 2025

Article Info

Received: April 15, 2025

Accepted: June 18, 2025

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Silah teknolojisi ve askeri kabiliyetler bakımından oldukça güçlü olan Hiksoslar kaynaklarda Asyalı bir toplum olarak anılır. Eski Mısır kayıtlarında ise “yabancı diyarların şefleri” anlamına gelen “hekau-khasut” şeklinde bahsedilmişlerdir. MÖ 1850’den itibaren Avaris civarında görülmeye başlayan Hiksoslar bu binyılın ortalarına doğru teşkilatlanmışlar ve kadim Memfis kentini de ele geçirerek Mısırlılar’ın hafızasında derin izler bırakmışlardır. Onlar antik Mısır kayıtlarında 15. Hanedan adıyla yer aldılar ve MÖ yaklaşık 1650-1550 yılları arasında İkinci Ara Dönem olarak da bilinen süreçte bir asır boyunca Mısır’da egemen güç olarak varlık gösterdiler. Bu başarıyı kazanmalarında savaşçı özellikler taşımaları, eskiçağın tankları olarak tarif edilen atlı savaş arabalarını ustaca kullanmaları, tunç silahlar ve bileşik yay gibi üstün teknolojilere sahip olmaları gibi birkaç önemli faktör bilhassa etkili olmuştur. Ayrıca Delta bölgesinde yer alan Avaris’in bir limana da sahip olması Hiksoslar’ın ticari açıdan da başarılı olmalarını sağladı. Bu sayede Avaris Yakınoğu’da yıldızı parlayan bir konuma yükseldi. Ekonomik güç, uluslararası alanda tanınırlığı arttırdı ve diplomatik temaslar yoğunlaştı. Girit başta olmak üzere, Anadolu ve Mezopotamya’daki çeşitli devletlerle ilişkiler kurdular. Bununla birlikte Nübye’deki Kuşiler de onların müttefiki

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi ABD. İzmir/TÜRKİYE, cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr.
ORCHID: 0000-0003-3475-054X.

olmuştu. İkisinin ortak düşmanı olan Mısır ise kapana kısılmış bir vaziyetteydi. İki müttefik gücün amacı Mısır'ı tamamen ele geçip aralarında paylaşmaktı. Mısırlılar ise esaretten kurtulmak için mücadele edeceklerdi.

Anahtar kelimeler: Eski Mısır, İkinci Ara Dönem, Hiksoslar, Kuşiler, Ahmose.

The Hyksos: The Domination of a Foreign People in Ancient Egypt (1650-1550 BC)

Abstract

The Hyksos, who were quite powerful in terms of weapon technology and military capabilities, are referred to as an Asian society in the sources. Ancient Egyptian records refer to them as "hekau-khasut", meaning "chiefs of foreign lands". The Hyksos, who began to appear around Avaris from 1850 BC onwards, captured the city of Memphis and left a deep impression on the memory of the Egyptians. They appear in ancient Egyptian records as the 15th Dynasty and were the dominant power in Egypt during the Second Intermediate Period, from 1650 to 1550 BC. Several important factors were particularly influential in their success, including their warlike characteristics, their skillful use of horse-drawn chariots, described as the tanks of antiquity, and their possession of superior technologies such as bronze weapons and compound bows. In addition, the fact that Avaris, located in the Delta region, also had a harbor enabled the Hyksos to be commercially successful. Economic power increased international recognition and diplomatic contacts intensified. They established relations with various states in Anatolia and Mesopotamia, especially Crete. However, the Kushites in Nubia had also become their allies. Egypt, which was a common enemy of both, was trapped in a predicament. The aim of the two allied powers was to take over Egypt completely and share it between them. The Egyptians, on the other hand, would struggle to get out of captivity.

Keywords. Ancient Egypt, Second Intermediate Period, Hyksos, Kushites, Ahmose.

Giriş

Bu çalışmada Eski Mısır toplumunun esas unsuru olmayan fakat belirli bir süreç içerisinde ülkeye gelip akabinde bir asır boyunca hâkimiyet kuran Hiksoslar incelenmiştir. Ülkemizde Eski Mısır ve özellikle de Hiksoslar hakkında yapılan çalışmalar bir hayli azdır. Bu nedenle konuyla ilgili olarak

bir giriş mahiyetinde olan bu makale ile ilerleyen dönemlerde yapılacak olan çalışmalara bir kapı aralamak da amaçlanmıştır.

Bilim insanları Kamose'ye ait bir dikilitaşa ve Hiksoslar'ın Delta'nın doğusundaki birçok sit alanında bıraktıkları kalıntılara bakarak bu toplumun Asya topraklarından Mısır'a geldiğini ifade etmişlerdir.¹ Geliş güzergâhları olarak ise çok eski zamanlardan beri Nil Vadisi ile Asya toprakları arasında kara yoluyla hareket etmeye uygun bir rota olan ve Afrika ile Asya arasında bir köprü özelliği gösteren Sina Yarımadası'ndan kuzeye doğru uzanan kıyı bölgesi tarif edilmiştir.² Peki, bu insanlar neden Mısır'a gelmişlerdi ve niçin bir hareketliliğin içerisinde yer almışlardı? Bu bir istila mıydı ya da bir yerlerden göç eden insanların hikâyesi miydi? Yahut da ticari ilişkilere bağlı bir hareketlilikten kaynaklı olarak bölgede bir nüfus artışı sonucu oluşan bir toplum muydu Hiksoslar? Bilindiği üzere insan hareketliliği tarihin her döneminde toplumların ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bir yeri terk etmek için birçok neden vardır ve belirli bir yere yerleşmek için de aynı derecede çok çeşitli nedenler etkili olmuştur. Bu fenomeni daha iyi anlamak için, farklı olası itme ve çekme faktörlerini ve en önemlisi bunların karşılıklı etkileşimini araştırmak gerekir.³ Dolayısıyla bugün Hiksoslar olarak bilinen toplumu Mısır'a sevk eden amillerin çok yönlü olduğu nettir diyebiliriz.

Bu doğrultuda bakılarak çalışmada Mısır'da Hiksoslar olarak adlandırılan -önceki adı bilinmediğinden böyle bir ifade kullanılmıştır- toplumun buraya ne zaman ve nasıl geldiklerine değinilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu halkın kökenlerine ve hangi toplumlarla ne tür ilişkiler ağı geliştirdiklerine de yer verilmiştir. Odaklanılan temel noktalar arasında Hiksoslar'ın Mısır'da bulundukları zaman zarfında sosyo-politik ve kültürel gelişmelere olan etkisi, Hiksos adının anlamı ve bunu ilk defa kimlerin ne şekilde kullandığı, sonraki süreçte ise ne şekilde algılandığı gibi konular da vardır. Bütün bu başlıklara değinirken antik kaynaklar (Manethon, Iosephus vb.) başta olmak üzere modern literatürde yer alan eserlere başvurulmuştur. Genel itibariyle Eski Mısır tarihinde "İkinci Ara Dönem" olarak tarif edilen

¹ Sophie Desplancque, *Antik Mısır*, (çev. İsmail Yerguz), (Ankara: Dost Kitabevi, 2019), 68, 69.; Robert M. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1939), 32.

² Ezra S. Marcus, "A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 150.

³ Elisa Priglinger, "One Ticket to Egypt, Please!": Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, (Eds. Manfred Bietak, Silvia Prell), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 209.

süreçte egemen bir güç olan Hiksoslar'a bütüncül bir açıyla bakmak amaçlanmıştır.

Eski Mısır tarihinde “Ara Dönem” olarak adlandırılan zaman dilimlerinde -ki bu Mısır'ın Eskiçağ'ı boyunca üç defa yaşanmıştır- Mısırlılar bir dizi çalkantılı olayla karşı karşıya gelmişlerdir. Hiksoslar'ın Mısır'a hâkim olduğu İkinci Ara Dönem'in Birinci Ara Dönem'den farkı ülkeye, dışarıdan gelen insanların hâkim olmasıdır. Bunu özü itibarıyla yabancı bir toplumun hâkim güç olarak Mısır topraklarında var olması şeklinde tarif etmek mümkündür. Bu dönemde Mısırlılar, Hiksos kralları tarafından antik Avaris⁴ kasabasından yönetilen 15. Hanedanlığın yükselişine şahitlik etmişlerdir. Bu kent Mısırlılar'ın dilinde Hutvaret, Yunanca da ise Avaris adıyla geçmekteydi ve bölge 450 yıl boyunca Mısır'ın siyasi ve kültürel gelişiminin simgelerinden biri haline gelecekti.⁵ Ancak bu yerleşim alanı Mısırlılar'a daha çok Hiksoslar'ı hatırlatmıştır. Bu, onların hafızasında öylesine yer etmişti ki yalnızca politik ve teknolojik etkilere sahip olmakla kalmamış, aynı zamanda sonraki Yeni Krallık Dönemi'nin ideolojik temellerinin de derinden etkilenmesine neden olmuştur.⁶ Çalışma boyunca ilgili kısımlarda bu konulara da değinilmiştir. Çalışmanın öncelikli amaçlarından biri de Hiksoslar'ın Mısır'ın kuzeyinde ne şekilde bağımsız bir devlet vücuda getirebilmiş olduklarını ve Mısırlılar'ın bu düşmanı nasıl defedebildiklerini incelemektir.

Kaynaklara bakıldığında Mısır-Levant ilişkilerinin doğası ve gelişimi sonucunda Hiksoslar'ın yükselişini açıklamak için bazı teorik modeller öne sürüldüğü göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Hiksoslar'ın Mısır'da var olabilme ve yaklaşık bir asır boyunca bunu devam ettirebilmelerinin ardında bazı argümanların olduğu dile getirilmiştir. Bunlar: 1- İstila modeli: Bu konuda Hiksoslar Eski Mısırlılar'ın zihninde yer edinen en büyük istilacılar olarak nitelendirilmiştir. 2- Kademeli sızma ve barışçıl ele geçirme modeli: Bu da tarihçilerin üzerinde durdukları önemli konulardan olup konunun

⁴ Avaris kenti hakkında detaylı bilgi için bk. Manfred Biatek, *Avaris The Capital of the Hyksos, Recent Excavations at Tell el-Dab'a*, (London: British Museum Press, 1996); Manfred Bietak, *Avaris and Piramesse Archaeological Exploration in the Eastern Nile Delta*, (Oxford: Oxford University Press, 1986).

⁵ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 124.; Eva Lange-Athinodorou, “Palace Cemeteries of the Eastern Delta”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell, (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018), 163.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 218.; Burke, “Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom”, 75.

⁶ Nina Maaranen, Holger Schutkowski, Sonia Zakrzewski, Chris Stantis, Albert Zink, “The Hyksos in Egypt: A Bioarchaeological Perspective”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, Eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 316.

uzmanları Hiksoslar'ın yavaş yavaş Mısır'a geldiklerini, bunun da Orta Krallık Devri'nde gerçekleşmeye başladığını, aynı zamanda sonraki süreçte de köken bölgesi olarak tanımlanan Levant ile kültürel ve ekonomik ilişkilerini sürdürdüklerini dile getirmişlerdir. Öyle ki Mısır'ın bu bölge ile olan en eski ticari bağlantıları Hiksoslar'ın da Mısır'da görülmeye başladığı 12. Hanedanlık dönemine kadar tarihlendirilmektedir. 3- Kademeli sızma ve şiddet yoluyla ele geçirme gibi bir fikir de ortaya atılmıştır. Bu noktada önce Mısır topraklarına kademeli bir biçimde sızma durumunun yaşanmış olduğu, ardından ise belli bir güç birikimi (siyasi, ekonomik ve nüfus) sağlandıktan sonra şiddetli bir mücadele yöntemiyle iktidarı ele geçirme başarısının elde edildiği şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Son iki madde Manatho tarafından ortaya atılan Hiksoslar'ın Mısır'ı yavaş yavaş gelip ülkeyi ele geçirmişlerdir şeklindeki ifadelerini akla getirmektedir.⁷ Modern kaynaklarda da bu konuda pek çok değerlendirme öne sürülmüştür. Bunlara ek olarak literatürde yer alan kaynakların çoğunda Hiksoslar'ın Asya topraklarından geldiği konusunda görüşlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmakta; bununla birlikte daha kesin bir köken alanının da tartışılmaya devam ettiği, bazı bilim insanlarının Hiksoslar'ı Hurriler ve Urartular gibi Asyanik toplumlarla akraba olarak kabul ettikleri, bazılarının ise onları Semitik halklar arasında değerlendirdikleri görülmüştür.⁸

Seleflerinde olduğu gibi aşama aşama gerçekleşen Orta Krallık Mısır iktidarının çöküşünün ardından, MÖ 1795 civarında 12. Hanedan sona ermiş oldu. Ardından kısa sürelerle hükümdarlık yapan krallar dönemi başladı. Bu yöneticiler görece zayıf olduklarından Mısır'ın sınırlarındaki hâkimiyetlerini yavaş yavaş yitirdiler. Bu aşamada Mısır'ın içinde bulunduğu durumu fırsat bilen bazı halklar günümüz Filistin dolaylarından Mısır'ın Doğu Deltası'na doğru hareket etmeye başladılar. Bunların daha güçlü bir ülkeden gelen istilacılar mı, yoksa sosyal bir karışıklık döneminin mültecileri mi oldukları konusunda kaynaklarda bir açıklık yoktur. Mısırlılar ülkeye gelen bu toplulukları “*yabancı diyarların şefleri*” anlamına gelen “*hekau-khasut*”

⁷ Manethon'un Hiksoslar'ın Mısır'a gelişleri hakkında verdiği bilgiler için bk. Manethon, *Mısır Tarihi*, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık), 2023, 58, 59.

⁸ Anna Latifa Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, (Oxford: Archaeopress 2015), 3, 9.; Joann Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023), 217.; Marcus, “A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon”, 149.; Daphna Ben-Tor, “Egyptian-Levantine Relations in the Hyksos Period – The Southern Levant vs. the Northern Levant”, *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th–6th of December 2019*, eds. Manfred Bietak and Silvia Prell, (Wiesbadens. Harrassowitz Verlag, 2021), 243.

olarak adlandırmışlardı. MÖ 17. yüzyılın ortalarına doğru Memphis'in yönetimini ele geçirmek için yeterince örgütlenmiş olan bu insanlar Delta'nın doğusundaki Avaris'i merkez olarak belirlediler. Bu bölge ile sınırlı kalmayan Hiksoslar zamanla etki alanını genişletti. Akdeniz dünyasıyla ticari ilişkiler geliştirdiler ve güneydeki Nübye halkı olan Kuşiler ile de yakınlık kurdular. Nihayetinde bu iki halk zaman içerisinde ortak düşmanlarına karşı bir ittifak da oluşturdular.⁹ Kadim Mısır medeniyetini oluşturanlar Hiksoslar ve Kuşiler arasında hayatta kalma mücadelesi vermek zorunda kalacaklardı. Literatürdeki kaynaklar Mısırlılar'ın tarihleri boyunca böylesine baskı altında kalmadıklarını ifade etmiştir.¹⁰

Hiksoslar'ın Mısır'da bulundukları zaman zarfında ülkenin farklı yerlerinde çeşitli hanedanlar da varlık göstermiştir. Hakikaten dönemin siyasi manzarasına bakıldığında MÖ 17. asrın sonlarına doğru ülkenin kontrolünün Hiksoslar'ın elinde olduğu görülürken Teb'de 13. sülâle; Delta'da ise 14. sülâlenin “*iktidarsız kralları*” memleket idaresini elde etmek için çalışıyorlardı. Hiksos kralları ise bu süreçte 15. ve 16. sülâleleri teşkil etmişlerdi.¹¹ Mısırlı hanedanlar çok önemli bir prestij meselesi olan ülkenin bağımsızlığını temin edebilmek amacıyla bir güç odağı olmaya çalışmışlardır. Hiksoslar'ın kovulması onlar için bir beka meselesi olmuştur. Kısaca, bu kaos devrinde Mısır'da birkaç hanedan iş başındadır ancak bir asır boyunca hâkim güç Asya topraklarından gelen Hiksoslar olacaktır. Şunu da ifade etmek lazımdır ki Mısırlı hanedanlardan en azından bazıları Hiksoslar'la etkileşim içerisinde olmuşlardı. Teb'de yeni bir hanedan (17. Hanedan) ortaya çıkmıştı diyen C. Freeman, başlangıçta bu yeni hanedanın krallarının Hiksoslu yöneticilerle iş birlikteliği içinde olduklarını aktarmaktadır. Ticari bağlantılarla, hatta Hiksos Kralı Apopis'in Tebli bir kraliyet ailesi içinden evlilik yapmış olabileceğiyle ilgili de bazı kanıtlar vardır şeklinde bir ifadede bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Hiksoslar ile Mısırlılar arasında ilk başlarda çok farklı ilişkiler ağının olduğu göze çarpmaktadır.¹²

⁹ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 43, 44.

¹⁰ Toby Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, (İstanbul: Say Yayınları, 2013: 251.

¹¹ Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, (Ankara: TTK, 1987), 90.; Desplancque, *Antik Mısır*, 48.

¹² Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 44.

Mısır'a Gelişleri

Göçlerin çok farklı nedenleri olabileceğini dile getiren bilim insanları bunları politik, ekonomik, çevresel ve sosyal olmak üzere dört ana gruba ayırmıştır. Bu gruplar içinde çeşitli faktörlerin tanımlanabileceğini ve bunların da daha sonra itme ve çekme faktörleri olarak alt bölümlere ayrılabilceğini ifade etmişlerdir. İtme faktörleri, bir bireyi veya grubu anavatanlarından ayrılmaya iten faktörlerdir. Bunlara çatışma, kuraklık, kıtlık veya dini istikrarsızlık gibi durumlar dâhil olabilir. Benzer şekilde, zayıf ekonomik ortam ve istihdam olanaklarının olmaması göç için güçlü itme faktörleri olarak dile getirilmiştir. Diğer önemli faktörler ise ırk ayrımcılığı, politik hoşgörüsüzlük ve zulümdür. Öte yandan, çekme faktörlerine bakıldığında ise bunları bireylerin evlerini terk edip özellikle cazibesi yüksek bir bölgeye gitmeye sevk eden amiller olarak tanımlamak mümkündür. Bu kavram literatürde belirli bir yerin ekonomik fırsatları, istihdam edilebilirlik oranları ve daha iyi bir yaşam vaadi gibi arzu edilirliliğini ifade eden “*yer faydası*” olarak da geçmektedir. Bu modelin ardındaki fikir, bir itme faktörünün her zaman bir çekme faktörüyle birlikte gitmesidir. Bir insanın yurdundan itilmesi için bir veya birden çok neden olmalı, ancak aynı zamanda bu insanları belirli bir yöne çeken de bir şeyler olmalıdır.¹³ Politik nedenler evrensel bir itici faktördür, her zaman ve her bölgede var olan savaş veya savaş benzeri koşullardır. Buna belirli sosyal gruplar arasındaki küçük ölçekli çatışmalar da dâhil edilebilir. Ekonomik nedenler, itme ve çekme faktörleriyle özellikle bağlantılıdır, çünkü köken bölgedeki kötü ekonomik koşullar daha fazla fırsata sahip başka bir bölgeye göçe yol açar. Bazı durumlarda, köken bölgedeki durum belirli bir bölgenin yer faydasından önemli ölçüde daha büyük bir rol oynamıştır ve bunun tersi de geçerlidir. Bu, örneğin belirli bir alanda hızlı bir ekonomik genişlemenin fazladan insan gerektirmesi ve dolayısıyla göç için son derece çekici olması durumunda geçerli olacaktır. Ekolojik nedenlere gelindiğinde ise doğal afetler ve iklim değişikliği, özellikle ürün kaybı, kuraklık ve sel gibi durumlar güçlü itme faktörleri olabilir özellikle eskiçağ dünyasında bu durumlar oldukça etkili olmuştur. Hülasa, göçler genellikle bu faktörlerin kombinasyonunun bir sonucudur.¹⁴ Dolayısıyla Hiksoslar’ı oluşturacak olan insanların Mısır’a gidişlerini bu çerçeveler etrafında düşünmek gerekmektedir. Nitekim MÖ 2. binyılda

¹³ Priglinger, “One Ticket to Egypt, Please!”: Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE”, 210.

¹⁴ Priglinger, “One Ticket to Egypt, Please!”: Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE”, 211.

yaşanan kuraklık ve bazı iklimsel nedenlerden ötürü insanların göç ettiklerine dair kanıtlar vardır bu konuya ilgili kısımlarda yer verilmiştir.

Kaynaklarda Hiksoslar'ın Batı Asya olarak tarif edilen Suriye-Filistin dolaylarından Mısır'a geldiğine yönelik bilgiler verilmektedir. Onların MÖ 1850'den itibaren Tell el-Dab'a'da, Avaris'in antik bir kasabasında ve daha sonra da doğu Nil Deltası'ndaki diğer yerlerde 12. Mısır Hanedanlığı'nın sonlarında yerleştiği düşünülmektedir. MÖ 1720-1630 yılları arasında Avaris'te ve hinterlandında kurulan 14. Hanedanlık, Orta Tunç Çağı/Mısır melez kültürünün egemen olduğu küçük bir krallıktı. Bu gizemli yönetimlerin çoğunun isimlerinden Batı Asya kökenli oldukları anlaşılmaktadır. İlerleyen süreçte onların sarayları yakıldı ve daha sonra 15. Hanedan adı altında Hiksoslar iktidarı ele geçirdi ve egemenliklerini belli bir süre Mısır'ın çoğu bölgesinde etkili olmak üzere genişlettiler.¹⁵

Bilim insanları MÖ 2. binyılın başında kurak bir evre yaşandığını ve bu durumun tüm Levant bölgesindeki yerleşim düzenleri üzerinde önemli bir etki bıraktığını ifade ederler. Bu gelişmelerin sonucunda Levant'ın güney sınırlarındaki yerleşim alanlarında bir dizi zayıflama olmuş, Lübnan ve Suriye'nin bazı bölgelerinde özellikle de kuraklığa mahkûm kalan yerlerde nüfus küçülmüştür. Bu nedenle kaynaklarda önemli sayıda insan topluluğunun Levant'ın veya başka coğrafyaların daha yeşil bölgelerine taşınmış olabileceği şeklinde yorumlar öne sürülmüştür. Tarihsel veriler Suriye'deki Erken ve Orta Tunç Çağı alanlarının çoğunun yağışlardaki herhangi bir azalmaya karşı çok hassas bir alanda yer aldığını ortaya koymuştur. Bu durum belirli alanlar için ciddi sonuçlara neden olmuş hatta bazılarının tamamen terk edilmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla MÖ 2. binyılın başlarında kuzey ve güney Levant'taki yarı kurak bölgelerdeki yerleşimlerin azalması bu sayılan faktörlere bağlı olarak gerçekleşmiş ve göçlerde artış yaşanmış olmalıydı. Ancak elbette Mısır'a giden ve ilerleyen süreçte Hiksos olarak anılacak olan insanların buraya geliş sebeplerini sadece iklimsel nedenlere bağlamamak da gerekir. Bu noktada çok yönlü düşünmek bu bölümün başında ifade edilen itici ve çekici göç modellerini de hesaba katmak daha doğru bir bakış açısı olacaktır.¹⁶

Bu bağlamda MÖ 2. binyılın Yakın Doğu'sunda farklı bölgesel gelişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. MÖ 2000'den MÖ 1600'e kadar olan döneme bakıldığında savaş ve değişen ittifaklar ve iklimsel faktörlerin de

¹⁵ Manfred Bietak, "The Spiritual Roots of the Hyksos Elite: An Analysis of Their Sacred Architecture, Part I", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 47.

¹⁶ Priglinger, "One Ticket to Egypt, Please!": Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE", 212.

etkisiyle süreklilik gösteren bir değişim süreci yaşanmıştır. Bununla birlikte ticaret hayatında bir canlılığın da olduğu görülmektedir. Zikrolunan binyılın ilk yarısında ticari faaliyetlerin MÖ 1700'e kadar Anadolu'daki Asurlu tüccarların mektuplarında kanıtlandığı gibi, çok çalkantılı zamanlarda bile sürdürülmesi bu tür faaliyetlerin önemini göstermektedir.¹⁷ Hiksos başkenti Avaris bölgesinin de ticari açıdan önemli bir lokasyona sahip olduğu bilinmektedir ve buraya gelenler bölgenin bu avantajından faydalanmayı bilerek zamanla ekonomik açıdan güçlenmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki bu ekonomik güç sayesinde ciddi bir sermaye birikimi elde etmişler bu da ilerleyen süreçte siyasi bir teşekkül olmalarına kapı aralamıştır.

Hiksoslar'ın, II. Sesostris (MÖ 1906-1887) dönemine kadar geriye giden bir tarihte, yani 12. Hanedan zamanında Nil Vadisi'nde kültürel bir güç olmaya başladıklarına dair çok sayıda gösterge vardır. Onların bu tarihlerde Mısır'da varlık göstermeleri yukarıda ifade edilen iklimsel olaylarla da örtüşmektedir. Mısır'daki Asya kökenli insanların varlığı Hiksos idaresinin başlamasından daha önce gerçekleşmiştir ve bilim insanları onların Mısır'daki varlığını yavaş gelişen ama kar topunun büyümesi gibi güç toplayan bir eylem olarak yorumlamışlardır. 12. Hanedan'ın çöküşü ve Mısır'ın bunu izleyen zayıflama süreci burada önerilen arka plana sahip bir harekete yardımcı olmaktadır. Nihayetinde ilk Hiksos hanedanı MÖ 1730 civarında Delta bölgesinde kendini kabul ettirmiştir.¹⁸ Son zamanlarda yayımlanan bir çalışma ise Manetho'nun Hiksoslar'ın kuzeydoğudan gelen ve Mısır'ın ilk yabancı hanedanı olarak hüküm süren istilacı bir güce liderlik ettiği anlatısının arkeolojik kanıtlarla desteklenmediğini, bunun yerine Hiksos hükümdarı olanların nesillerdir Mısır'da yaşayan Asyalılar'ın soyundan geldiğini öne sürmektedir.¹⁹

Bunların yanı sıra Hiksoslar'ın Mısır'da var olma sürecini en azından ihtimaller dâhilinde değerlendirebileceğimiz şöyle bir senaryo düşünmek de faydalı olabilir: İlk olarak Hiksos varlığının teşekkülünü Mezopotamya'ya yapılan Sami göçlerine benzetebiliriz. Sami kökenli halkların Sumer toplumuna belirli bir süreç içerisinde dahil oldukları gibi Hiksoslar'ın da Mısır'a benzer bir biçimde gelmiş olmaları muhtemeldir ki yukarıdaki

¹⁷ Priglinger, "One Ticket to Egypt, Please!": Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE", 212.

¹⁸ Robert M. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1939), 1, 2.

¹⁹ Bk. Chris Stantis, Arwa Kharobi, Nina Maaranen, Geoff M. Nowell, Manfred Bietak, Silvia Prell, Holger Schutkowski, "Who were the Hyksos? Challenging traditional narratives using strontium isotope (87Sr/86Sr) analysis of human remains from ancient Egypt", *Plos One*, July 15/2020, 2.

kısımlarda ifade edildiği gibi bazı bilim insanları Asya topraklarındaki halkların Mısır'a peyderpey geldiklerini söylemiştir. İkinci olarak; Sami halklarının Mezopotamya'daki ilk dönemlerinde siyasi açıdan bir etkinliklerinin olmayıp Sumerliler'in kontrolünde çeşitli iş kollarında istihdam edildiği gibi Hiksoslar'ın da Mısır'da ilk başlarda bu şekilde yaşamış oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Üçüncü olarak ise; bilindiği gibi Samiler zamanla çoğalmış, ekonomik açıdan da belli bir güç olgunluğuna erişmiş, Sumerliler'in şehir devletleri tarzında teşkilatlanmasının verdiği bölünmüş güç durumundan istifade ederek bağımsız bir Sami devleti (Akadlar'ı) vücuda getirmişlerdi. Bunu Hiksoslar'a uyarlarsak, onlar da tıpkı Samiler'in Mezopotamya'daki ilk dönemlerinde olduğu gibi Mısır'a geldiklerinde belli başlı iş kollarında çalışmış, zamanla nüfusları artış göstermiş ve ilk fırsatta harekete geçerek elit bir zümre etrafında bir güç birliği oluşturarak kendi sistemlerini kurmuş olmalı. Hiksos halkının Kahun piramit kasabasında çalıştığına dair bazı tahminler²⁰ yapılmıştır bu da onların çeşitli iş kollarında yer aldığına dair bir kanıt olarak düşünülebilir. Bunlar elbette kısa zamanda olan şeyler değildi; Asyalı halkların 12. Hanedan zamanında -yaklaşık MÖ 1900'ler- Mısır'da oldukları ve Hiksos siyasi otoritesinin tesisinin ise 1730'lara tarihlendiği düşünüldüğünde gelişmelerin uzun bir süreçte gerçekleştiği anlaşılabilecektir. Bu zaman zarfında onların Mısır'a adaptasyonları gerçekleşmiş olmalıydı. Bilindiği gibi Hiksoslar Mısır yazısını da kullanmış, Mısırlılar'ın tanrılarına inanmış kısaca Mısır kültürünü benimsemişlerdi. Tüm bu gelişmeler Hiksos adı verilen halkın Mısır'da uzun zaman boyunca varlık göstermelerinin birer meyvesiydi.

Hiksos Adı Algılanış Biçimi ve Başkent Avaris

Hiksos adı Manethon'dan günümüze miras kalmıştır.²¹ Etimolojisi akla yatkındır, çünkü terimin her iki ögesinin de "*hekau-khasut*" Mısır dilinde olası karşılıkları vardır. Manethon'un bunlara yüklediği yaklaşık anlam ise kısaca "*yabancı ülkelerin hükümdarları*" şeklindedir. Manethon'da yer alan ismin günümüzdeki kullanımı olan Hiksos'a şeklinde türetilmesi ise Griffith adlı bilim insanına atfedilmiştir.²² Öte yandan "*hekau-khasut*" teriminin Mısır kaynaklarında çok erken bir tarihten itibaren bilindiği ve Ptolemaios dönemine kadar da kullanılageldiği belirtilmektedir. Ayrıca Mısır'daki bu

²⁰ Hiksosların Mısır'da işçi olarak çalışmış olmalarına dair bazı görüşler için bk. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 33.

²¹ Manethon, *Mısır Tarihi*, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık), 2023, 58, 59.

²² Bk. Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 2, 7.; A. H. Sayce, "The Hyksos in Egypt", *The Biblical World*, Vol. 21, No. 5 (May, 1903), 351.

halk için Asyalılar anlamına gelen “*Aamu*” şeklinde bir isimlendirmenin olduğu da bilinmektedir.²³ Başa geçen ilk dört Hiksos kralı, Orta Krallık Devri’nde Yakın Doğu şehir devletlerinin prensleri için de kullanılan “*yabancı ülkelerin hükümdarları*” anlamındaki “*hekau-khasut*” yani “*Hiksos*” adını kullanmış olması dikkat çekicidir.²⁴ Hiksoslar’ın kendilerini bu isimle ifade etmiş olmaları böyle anılmakta bir beis görmediklerini göstermektedir. Öyle ki Hiksos krallarının mühürlerinde bile kimi zaman bu ifadeyi kullandıkları tespit edilmiştir. Bununla birlikte yabancı krallar anlamına gelen *hekau-khasut* ifadesinin sadece Avaris’i kendilerine merkez yapan Hiksoslar için kullanılmadığı, Nübyeliler’in de “*hekau-khasut*” olarak yani yabancı vurgusuyla zikredildikleri tespit edilmiştir. Ptolemaioslar zamanında bile Mısırlılar’ın yabancıları tarif etmek için bu ifadeyi kullanmış olmaları Mısırlılar’ın yabancılara olan bakışlarını göstermektedir.²⁵ Onların bu kullanımı tıpkı Hellenler’in kendilerinden olmayanlara “*barbar*” demesini akla getirmektedir.

Orta Krallık Devri’nin ardından yaklaşık iki yüzyıl gibi uzunca bir dönemi kapsayan ve bölünmüş bir hükümdarlık olarak tarif edilen “*İkinci Ara Dönem*” gelir. Bu, kabaca MÖ 1730-1550 yıllarına tarihlendirilmektedir ve Hiksoslar da bu süreç içerisinde yaklaşık olarak MÖ 1650-1550 yılları arasında tarih sahnesinde yer almışlardır. Bilindiği gibi daha önce de Mısır’da bir kaos devri yaşanmıştı ve bilim insanları Eski Krallık Devri’nin ardından gelen bu sürece “*Birinci Ara Dönem*” (MÖ 2125-2010) adını vermişlerdi. İstikrarın olmadığı, merkezi yapının bozulduğu, çeşitli güç odaklarının mücadelelerine sahne olan bir evre idi bu. Zikrolunan bu dönem yaklaşık bir asır kadar sürmüştür. Bu ara dönemde, Hiksoslar’ın Mısır’a dışardan gelerek egemen olduğuna benzer bir durum yaşanmamış, ülkenin iç dinamikleri arasında bir iktidar mücadelesi meydana gelmiştir. İki ara dönemi birbirinden ayıran en önemli fark budur.²⁶

Mısır’da 13. Hanedan’a mensup krallar kısa süren bir iktidar dönemi yaşamıştı. MÖ 1700’lere gelindiğinde kraliyet merkezinin Teb’e taşınmış olduğu, bu hanedanın Abidos’un kuzeyindeki bölgelerin denetimini ise

²³ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 2, 7.

²⁴ Lorna Oakes, Lucia Gahlin, *The Mysteries of Ancient Egypt*, (London: Hermes House Publishing 2005: 11.; Toby Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000’den Kleopatra’ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, (İstanbul: Say Yayınları, 2013: 244. İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Manfred Bietak, “A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab’a)”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell), (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018) 223.

²⁵ Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2019), 122, 127, 128.

²⁶ Amelie Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakınoğlu (M.Ö. 3000-330) Cilt I*, (Çev. Dilek Şendil), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 161, 227.; Desplancque, *Antik Mısır*, 48.; Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 4.

kaybettiği görülür. İkinci Ara Dönem olarak bilinen bu süreçte Mısır, birincisinde de olduğu gibi parçalanmış bir görünüm arz eder. Aynı anda birden fazla hanedan ülkenin kaderinde etkili olmak için çaba gösterir. Döneme dair bilgiler ne kadar muğlak olursa olsun, ilk Hiksos hanedanı olan 15. hanedanın, 14. hanedan pahasına Delta'da bir yer edindiği oldukça kesindir. Teb'de hâlâ varlığını sürdüren 13. Hanedan'ın ise son krallarının Hiksoslar'ın etkisi altına girmiş olması akla yatkındır. 13. Hanedan'ın son krallarından üçüncüsü olan Nehsi'nin ve babasının Hiksoslar'ın vassalı olduğu öne sürülmüştür. Hiksoslar'ın egemen olduğu devrin Birinci Ara Dönem'den farklı olarak bu dönemin en can alıcı noktası ülkede yabancı halkların söz sahibi olması bu açıdan önem arz eder. Mısır tarihi boyunca ilk defa bu dönemde bir dış gücün esareti altına girmek üzeredir. İşte Hiksoslar'la bu noktada karşılaşmaktadır. Bu zaman zarfında Mısır'a olan yoğun etkilerinden dolayı Hiksoslar, İkinci Ara Dönem'in adeta simgesi haline gelmişlerdir. Onlar bir asır boyunca Mısır'ı yönetmiş ve bu süreç içerisinde altı Hiksos kralı başa geçmiştir.²⁷ İfade edilmesi gereken önemli bir husus da Hiksoslar'ın Nübye bölgesinde yaşayan Kuşiler'le sıkı bir iş birliği içerisinde olmaları onlarla ittifak yapmaları hatta ülkeyi aralarında paylaşmak arzusu taşımalarıdır.

Hiksoslar'ın kendine merkez olarak seçtikleri Avaris'in köklü bir geçmişe sahip olduğu tespit edilmiştir. Kent, Orta Krallık zamanı Mısır krallarından II. Amenemhat tarafından Delta bölgesinin iç kısmında liman olarak kullanılabilecek kadar kıyıya yakın bir lokasyonda kurulmuştur. Yani Hiksos döneminin başlangıcından iki yüzyıl önce kent var olmuştur. Bununla birlikte aynı tarihlerde hatta I. Ara Dönem'in sonundan itibaren Suriye-Filistin bölgesinden insanların burada yaşadıkları tespit edilmiştir. Hatta II. Amenemhat'ın Mısır ve Filistin arasındaki müstahkem sınır bölgesinin bir parçası olan bu bölgeye 1.554 Asyalı savaş esirini yerleştirmesinin yanı sıra yine Mısır için çalışan Filistinli gemi marangozu, maden işçisi ve askerlerin de burada yaşadığı ifade edilmiştir. Anlaşıldığına göre Mısırlılar Asyalı insanları ülkelerinde bir işgücü olarak kullanmıştı. Ancak Orta Krallık zamanına tarihlenen bazı kayıtlar onların bir tehdit unsuru olarak görüldüğünü de ortaya koymaktadır. Asyalılar Mısır'ın istikrarı ve güvenliği için bir tehdit idi ve onları püskürtmek için hazırlıklar yapılmalıydı. Onlar bir kaos gücüydü ve kontrol edilmeleri gerekiyordu. Mısırlılar'ın Orta Krallık devrinde kaleme aldıkları kehanet metinlerinde de Asyalı korkusunun dile getirildiği görülmektedir. Bu metinlerde Asyalılar nefretle anılmıştır. Hatta bir metinde “*Delta'da bir kuş türeyecek, halk ona yaklaşma izni vermiş, sonra o hoş şeyler yok olacak...*” şeklinde bir fenalığın Mısır'a zarar vereceğine dair ilginç ve

²⁷ Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 9.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 122, 123.; Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 8.

dikkat çekici kehanetlerde bulunulmuştur. Bu kehanette Asyalılar Delta'ya gelen davetsiz bir kuşa benzetilmiş, onların geçici misafirlerden daha fazlası olduğu, mevsimlik göçebeler veya kervan tüccarlarıyla sınırlı olmadığı algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. İlginç bir metinde de Asyalı halklar hakkında Horus zamanından beri onlarla savaşıldığı ne fethederler ne de fethedilirler şeklinde bir ifadenin yer aldığı görülmektedir. Bu da Mısırlılar'ın onlarla olan ilişkisini göstermesi açısından dikkat çeken bir detaydır.²⁸

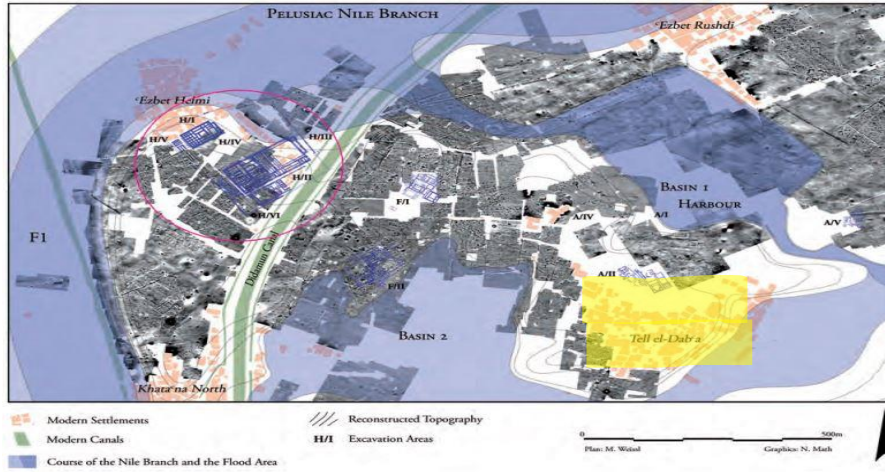
Nihayetinde Mısırlılar Orta Krallık süresince Asyalılar'a güç yetirememiş ve Avaris bölgesi ilerleyen süreçte gelişip bir ticaret merkezine dönüşmeye başlamış, ticaret kervanları mütemadiyen buradan geçmeye, Nil vasıtasıyla hem Girit'ten hem de Kıbrıs'tan şarap, zeytinyağı ve çeşitli zanaatkârlar buraya gelmeye devam etmiştir. Tunç Çağı'nda ticaret ağları oldukça yoğundu Afganistan'dan lapislazuli, Anadolu'dan gümüş, Asur'dan kumaş, Lübnan'dan ise kereste geliyordu. Dolayısıyla ticaret yapmak için çok uygun bir yerde konuşlanan Hiksoslar bundan en iyi şekilde faydalanmayı bilmişlerdi. Zamanla ciddi bir zenginliğe kavuşmuş olmalıydılar. Bu durum hem halkın refah seviyesini arttırmış hem de bölgenin bir cazibe merkezi haline gelmesine imkân sağlamıştır. En önemlisi ise siyasi gücü meydana getirecek olan grupların elinde önemli bir sermaye birikimi meydana gelmiş olmalıydı. Avaris aynı zamanda karayoluyla Sina bölgesine de bağlanabiliyordu. Mısırlılar'ın dilinde Hutvaret Yunanca da ise Avaris adıyla bilinen bu yerleşim alanı 450 yıl boyunca Mısır'ın siyasi ve kültürel gelişiminin simgelerinden biri haline gelecektir.²⁹ Bu şehrin dinamik özelliği, yaklaşık 400 × 450 m ölçülerinde olan ve iki Nil koluyla da bağlantısı bulunan bir liman havzasına sahip olmasıydı. Havzanın kuzeyden güneye doğru tortularla dolduğu ve bu durumun da güneye doğru genişlemesine neden olduğu ifade edilmiştir. Bu alanın stratejik önemi ise deniz suyunun neredeyse boş olan Nil kanallarına girerek aşağı Nil'i Akdeniz'e bağladığı, kuraklık dönemlerinde bile hala denize ulaşılabilen bir konumda yer almasından ileri geliyordu. Hiksoslar'ın Mısır'ın Akdeniz'e açılan ana kapısı olan Nil'in

²⁸ Aaron A. Burke, "Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom", *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell, (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018), 74, 75.

²⁹ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 124.; Eva Lange-Athinodorou, "Palace Cemeteries of the Eastern Delta", *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, eds. Manfred Bietak – Silvia Prell, (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2018), 163.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 218.; Burke, "Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom", 75.

Pelusius kolundaki doğu Deltası üzerindeki bu konumları göz önüne alındığında, bu insanların daimî olarak seyrüsefer avantajına sahip oldukları, ticari bağlantılarının sürekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan Hiksos iktidarının büyüyüp gelişmesinde bölgenin konumu ve ticaretin rolünün çok önemli olduğu aşîkârdır.³⁰

Hiksoslar Mısır'a egemen oldukları bir asır boyunca ülkenin kuzeydoğusunda yer alan (bk. Görsel 1.) bu bölgeyi kendilerine merkez olarak belirlemişlerdir ancak Mısır'ın bu kısmı Hiksoslar'dan önce 13. Hanedan zamanında da önemli idi ancak Hiksoslar zamanında bölgenin yıldızının parlaması onlar için büyük bir avantaj oldu. Hiksoslar'ın kuvvetle muhtemeldir ki Asya'daki bağlantılarının da sayesinde kurmuş olduğu ticari bağlantılar ile ülkenin bu bölgesi daha önce hiç görülmediği kadar ilerleme kaydetti. Avaris büyüdü ve Eski Mısır'da adeta bir iç imparatorluğa dönüştü.³¹ İkinci Ara Dönem'in siyasi, kültürel ve ekonomik tarihini çok güzel yansıtan Avaris, Yakınoğu unsurlarının Mısır gelenekleriyle birleştiği bir sentez merkez hüviyetine bürünmüş olmalıydı. Bölgede daha çok Asyalı insanlar yaşamaktaydı. Bu insanlar 12. Hanedan'ın sonlarından itibaren nüfusun çoğunluğunu teşkil etmeye başlamıştı. Anlaşıldığına göre Suriye-Filistin topraklarından Mısır'ın bu bölgesine doğru ciddi bir göç hareketliliği yaşanmıştı.

Görsel 1: Hiksos başkenti Avaris sarı ile boyalı olan yerdedir.³²

³⁰ Bietak, "A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab'a)", 223.; Marcus, "A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon", 149.

³¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 239, 240, 244.

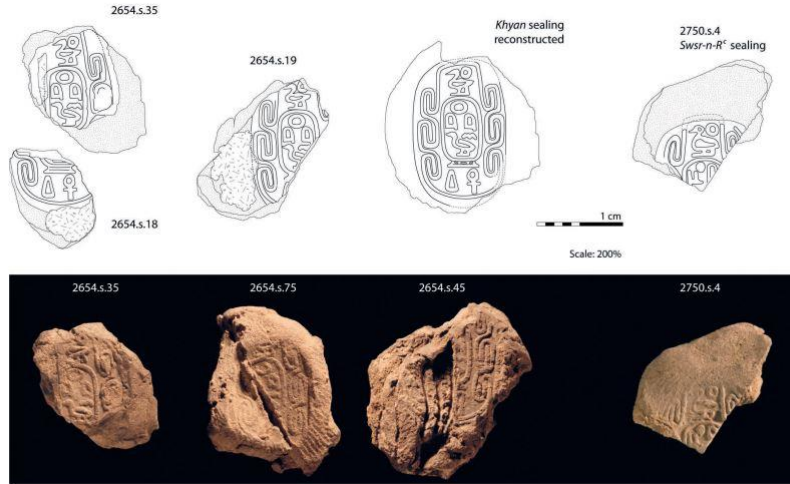
³² Bietak, "A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab'a)", 224.

Yeni gelen halk bir yandan kendi kültürlerini korumuş, bir yandan da Mısır geleneklerini benimsemeye başlamışlardı ki bu noktada Hiksoslar'ın Mısır tanrılarına da tapınmış olmaları -Hiksoslar Ra'nın adını kullandılar, Seth'e tapındılar ve bunları hiyerogliflerle yazacak kadar da Mısır yazısını kullanmada ustalaştılar- en önemli örnekler arasında gösterilebilir. Ancak Mısırlılar için çok farklı olan gömü geleneklerini korudukları da kaynaklarda ifade edilmektedir. Coğrafi yakınlığın da verdiği bir avantaj sayesinde Doğu Akdeniz'le güçlü ticari ilişkiler tesis eden Avaris'in Asyalı halkı, aynı zamanda Yukarı Mısır ve Nübye'yle de ticaret yapmıştı. Bu sayede kültürel zenginlik maddi zenginlikle de taçlandı. Kaynaklar özellikle onların Mısır'a getirdiği bazı yeniliklerden ve kültür unsurlarından çokça söz eder. Bunlar arasında Mısırlılar'ın kine göre daha sağlam silahlar, zırhlar, bileşik yaylar, özel savaş baltaları, hançerler, çeşitli müzik aletleri, dikey tezgâhlardan çıkma dokuma ürünler gösterilmektedir. Maden işleme alanında da Hiksoslar'ın Mısır'a katkıları büyük olmuştur. Hiksos öncesi dönemlerde bakırın kullanılan başlıca metal olduğu bilinmektedir ancak Mısır'a bu insanların gelmesiyle bronz kullanımı daha da yaygınlaşmış oldu ve zamanla çok önemli bir yer edindi. Bronzun herhangi bir toplumda ilk kez ortaya çıkışı her zaman devrim niteliğinde bir etkiye sahip olmuştur. Bronz alaşımının birincil bileşeni olan bakıra eklenen kalay içeriği, teknolojik gelişmelere olanak tanımıştır. Alaşım, temiz bir dökümü mümkün kılar ve daha düşük bir erime noktasında daha sert ve kullanışlı bir metale sahip olma imkânı verirdi. Alaşımın bir diğer avantajı da kapalı bir kalıpta işlenebilmesi ve bunun sonucunda yeni formların gelişimine imkân vermesiydi. Hiksoslar'ın silah teknolojisi sayesinde Mısır'da başarılı olması bu sayede olmuştur. Burada özellikle anılması gereken unsurlardan belki de en önemlileri atlar ve savaş arabalarıdır. Manethon'un eserinde Hiksoslar hakkında dile getirdiği "barbar kimseler" ifadesi yukarıda verilen detaylar çerçevesinde düşünüldüğünde Hiksoslar'ın medeniyetten uzak barbar kimseler olmadıklarını net bir biçimde ortaya koymaktadır. Hiksos dönemi barbarlıktan ziyade Mısır'ın yaşadığı kültürel bir zenginlik dönemi olarak tarif edilse daha doğru olur.³³ Avaris, Nübye ve Doğu Akdeniz'le yakın temas halinde olan güçlü bir krallığın ihtişamlı başkenti olmuştu. Şehri ele geçiren Mısırlı Kamose'nin anlattıklarına bakıldığında burası çok zengin, müreffeh bir kent idi. Öyle ki Kamose'nin anlattıklarına bakıldığında kenti yağmaladığında altın, lapişlazuli, gümüş, turkuaz, tunç

³³ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 44.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 125, 126.; İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 20.

silahlar, katı ve sıvı yağlar, bal ve kereste dolu yüzlerce gemi ele geçirilmiştir.³⁴

Avaris bölgesi Yakınoğu'daki toplumlar ile ticari olduğu kadar diplomatik temaslar da tesis edilmişti. Hiksoslar'ın en güçlü kralı olan Khyan zamanında Girit'le yakın ilişkiler geliştirilmiş, Minos hükümdarıyla çeşitli hediye alışverişlerinde bulunulmuştur.³⁵ Hiksoslar'ın ilişki kurduğu bölgeler içerisinde Anadolu da vardı. Khyan'ın Hititler'le irtibat halinde olduğuna dair Hattuşa'dan ele geçen skarabeuslar bu konuda önemli birer kanıt olarak gösterilmektedir.³⁶ Öte yandan kaynaklar Khyan'ın Mezopotamya devletleri ve Suriye-Filistin bölgesi ile de yakın ilişki içerisinde olduğuna dair bilgi vermektedir. Bağdat civarında *skarabeus*ların bulunduğu dair kaynaklarda malumat vardır.³⁷ Böylece Hiksoslar'ın Yakınoğu'daki devletlerarası ilişkiler ağında aktif olarak yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Görsel 2: Hiksoslar'ın en ünlü kralı olan Khyan'ın mühründen kesitler.³⁸

³⁴ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 125.

³⁵ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 93. Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244.

³⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 130.

³⁷ Eric Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 77.

³⁸ Nadine Moeller - Gregory Marouard, "The Context of the Khyan Sealings from Tell Edfu and Further Implications for the Second Intermediate Period in Upper Egypt", *The Hyksos Ruler Khyan and the Early Second Intermediate Period in Egypt: Problems and Priorities of Current Research*, Proceedings of the Workshop of the Austrian Archaeological Institute and the Oriental Institute of the University of Chicago, Vienna, July 4-5, 2014 eds. Irene Forstner-Müller-Nadine Moeller, (Wien: Verlag, 2018), 183.

Avaris'in parlak ve ihtişamlı görünümüne rağmen kadim Teb kentinin bu süreçte hazin bir durumda olduğu ifade edilmektedir. Hiksoslar'ın kuzeydeki güçlü varlığından dolayı Teb'in bağlantıları kesintiye uğramıştı. Kaynaklarda anlatıldığına göre Mısırlılar Hiksosların hâkim olduğu süreçte tanrıları tarafından terk edilmiş, ülke bir dizi doğal afetle de karşı karşıya gelmişti. Amon tapınağını su bastığına dair bilgiler verilmektedir.³⁹ Bununla birlikte Hiksos krallarının stratejik bir hamle olarak kendilerini dini/kültürel açıdan Mısır'a yakınlaştıran bir dizi faaliyete de başvurdukları anlaşılmaktadır. Yeni Krallık Devri'nde yazılanların aksine -bu yazıtlarda Hiksos dönemi için tanrısız bir dönem tarifi yapılmıştı- Hiksoslar Mısır inançlarına bağlı kalmışlardı. Öyle ki Hiksos kralları Mısır elitlerinin kullandığı Ra'nın oğlu gibi bir dizi unvanlar da kullanmışlardır.⁴⁰ Bu noktada Khyan'ın bir Horus adı aldığı ifade edilmektedir. Ayrıca "(Nil'in) Kıyılarını Ele Geçiren" anlamına gelen bir kraliyet unvanı aldığı da bilinmektedir. Bu da onun ve soydaşlarının amacının Hiksos merkezinden çıkıp bütün Mısır'ı ele geçirmek olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır.⁴¹ Aynı zamanda Khyan'ın mühür baskılarına bakıldığında (bk. Görsel 2) Hiksoslar'ın en ünlü kralının Mısır kültüründe yer alan *ankh* sembolü ve benzeri şeyleri kullanmış olması onların Mısır kültürüyle olan yakınlığı göstermesi açısından da oldukça önemli bir detaydır. Netice itibarıyla Hiksoslar amaçlarında büyük oranda başarılı olmuşlar, bir asır boyunca ülkeyi yönetmişlerdir. Bu etki sayesinde ise Mısır kayıtlarında azımsanmayacak derecede yer alabilmişlerdir. Her ne kadar Mısır geleneğinde isim silme ve kendinden nefret edilen kişi veya gruplara adeta hiç var olmamış gibi davranma pratiği olsa da Hiksoslar ilginç bir biçimde Turin Papirusü gibi önemli belgelerde bile zikredilmiştir.⁴² Bu da onların bıraktığı etkiyi göstermektedir.

Köken Meselesi ve Hiksos-Hurri İlişkisine Dair Değerlendirmeler

Kaynaklar MÖ 2. binyıl Yakındoğu coğrafyasında bir dizi kavimler hareketinin yaşandığına dair bilgiler vermektedir. Bu hareketliliğin içerisindeki en önemli gruplardan biri de Hurriler'dir. Hurriler erken zamanlardan itibaren Yakındoğu coğrafyasında yaşamaktaydı ve MÖ 3.

³⁹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 241.

⁴⁰ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 237, 238.; Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 78.

⁴¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244.

⁴² İtalya'daki Turin Müzesi'nde muhafaza edilmesinden dolayı bu adla bilinen belge 13. yüzyıldan kalma uzun bir papirüstür. Tarihçiler buna Turin Kraliyet Kanonu adını da verirler. Burada Menes'ten başlanarak 17. Hanedan'ın sonuna kadar yaklaşık 300 kralın ismi ve kimi zaman da saltanat süreleri verilmiştir. Bu listede Hiksos krallarının da yer almasından dolayı ayrıca önem taşımaktadır. Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 16.

binyılın sonlarına doğru Transkafkasya ve Doğu Anadolu'dan güneye doğru yayılım sergilemişlerdi. MÖ 2. binyılda Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de önemli bir siyasal ve kültürel güç olmuşlardı. Hatta bu milenyumun ortalarına gelindiğinde Hurriler'in tüm Yakındoğuya yayıldıkları ifade edilmekte varlıklarını ise MÖ 7. yy'a kadar devam ettirdiklerine dair bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu kavmin Asya kökenli olduğuna da vurgu yapılmaktadır.⁴³ Hurri dili konuşan bir nüfusun varlığına dair en eski ve kesin işaretler, MÖ 23. ila 22. yüzyıla denk gelen Akad hanedanlığı dönemine kadar uzanmaktadır. Bugünkü adıyla Tell Mozanin olan kuzeydoğu Suriye'deki Urkeş'te yapılan kazılarda Akad kralı Sargon'un son dönemlerine ait çivi yazılı iki tablet parçası bulunmuştur. Bunlar, müfettişlerin gözetimi altındaki işçilerin listelerini içermektedir. Bunlarda Akadca isimler ve kökeni belirsiz kelimeler dışında, en azından bir tane iyi bilinen Un-ab-şenni şeklinde bir Hurri ismi vardır. Şehrin sarayında, Hurri veya Akadca isimleri olan çok sayıda mühür baskısı da keşfedilmiştir. Bunlar yerel yöneticilerin Hurri unvanı "endan"ı taşıdıklarını göstermektedir. Bu unvanın da Erken Hanedan devri Sumer unvanı olan en'den türetilmiş olduğu üzerinde durulmuştur.⁴⁴

Bütün bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Hurriler erken dönemlerden itibaren çeşitli coğrafyalarda her açıdan etkili olmuş bir toplum olarak görülmüşlerdir.⁴⁵ Bu bağlamda MÖ 2. binyıl başlarına doğru Yakındoğu'nun politik manzarasına bakıldığında devletlerin pek çoğunun Hurri kökenli hükümdarlar tarafından yönetildiği, bazı yerlerde ise nüfusun önemli bir kısmını Hurriler'in teşkil ettiği, isimlerin pek çoğunun da Hurri kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Literatürde yer alan kaynakların çoğunda Zagros Dağları bölgesinden geldikleri ve Akdeniz'e kadar uzanan çok geniş bir alana yayıldıkları ifade edilen Hurriler'in, yayılım alanlarına ve etki durumlarına bakıldığında Yakındoğu'nun siyasi ve kültürel manzarasında derin etkiler bıraktıkları kolayca anlaşılmaktadır. Hurri kökenli topluluklar Yukarı Mezopotamya'da yer alan Şamşi-adad'ın liderliğindeki krallığın yıkılması ile ortaya çıkan otorite boşluğunu fırsat bilerek dalgalar halinde bölgede etkili olmaya başlamış ve pek çok devletle ilişki kurmuşlardır. Savaşçı bir toplum olma özelliğini de taşıyan Hurriler, MÖ 2. binyılda Anadolu'da güçlü bir

⁴³ Ekrem Memiş, "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15, (2018), 299.; Adil Alpman, "Hurriler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14 Sayı: 25, (1981), 283, 284.

⁴⁴ Gernot Wilhelm, "Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?", *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th-6th of December 2019*, eds. Manfred Bietak and Silvia Prell, (Wiesbadens: Harrassowitz Verlag, 2021), 493.

⁴⁵ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 90.; Turgut Yiğit, "Hurilere İlişkin Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 38, (2005), 55, 56.

devlet vücuda getiren Hititler'i de oldukça meşgul etmiştir. Bununla birlikte kültürel açıdan da onları derinden etkilemişlerdir. Zaman içerisinde güneye doğru yayılan Hurri halkı Suriye-Filistin bölgesinde yoğun bir biçimde etkili olmuştur. Bu bölgeye gelişleri ile de önemli bir nüfus hareketliliğine yol açmış olmalıydılar. MÖ 16. yy'da Mısır'da Hiksos idaresini kuracak hanedanın ve onu nüfus bakiyesi ile besleyecek halkın Mısır'a göç etmesinde kuvvetle muhtemeldir ki Hurriler'in hareketliliği etkili olmuştur. Yine yüksek ihtimaller dâhilinde düşünülmesi gereken bir nokta da Mısır'a gelen insanlar arasında Hurri kökenlilerin de olabileceğidir. Suriye-Filistin'de yer alan şehir devletlerinin birçoğunun Hurri adını taşıyan hükümdarlarca yönetilmiş olması ve de literatürde Hiksoslar'ın Mısır'a geliş yönünün Suriye-Filistin toprakları veya bu cenah olarak gösterilmesi Mısır'daki Hiksoslar'ın Hurriler'le çok yakın bir ilişkisinin olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca Hurriler'in at ve atlı savaş arabası konularında uzman kimseler olduklarının bilinmesi, kısaca onların atlı kültür toplumlarından biri olmaları, Mısır'da da bu kültürün Hiksoslar zamanında görülmeye başlanması Hiksos-Hurri yakınlığına dair olasılıkları arttıran amillerdir.⁴⁶ Atın mahir bir biçimde kullanılması bozkırların atlı kavimlerine mensubiyete de işaret edebilir diyen Afet İnan, demir madenin Hiksoslar tarafından kullanılması ve bilinmesini de göz önünde tutarak, onların doğu veya güney Anadolu'dan geldiklerini aktarmıştır. Bu bölgelerde Hurri nüfusunun yoğun olduğu da tarihi gerçekliklerdendir. Dolayısıyla A. İnan Hiksoslar'ın Hurriler'le akraba olabileceğini, Suriye-Filistin yolu ile Mısır'a gittiklerinden dolayı da bölgedeki Sami halklarla karıştıklarını ifade etmiştir. İnan'a göre Yakındoğu'da MÖ 2. binyılda yaşanan kavimler hareketliliğinin içerisinde Hiksoslar'ın Mısır'a gelmesi ve bir asır boyunca burada hâkim olması da gösterilir.⁴⁷ Bununla birlikte Yakın Doğu kazılarını titizlikle takip eden Wilhelm'in Eduard Meyer'den aktardığına göre, Hiksoslar Küçük Asya'dan gelmişlerdi aynı zamanda hem Suriye'yi hem de Mısır'ı fethederek ele geçirmiş olmalıydılar. Bu fikir daha fazla detaylandırılmamıştır ancak 1920'lerin ortalarından itibaren Hurriler'in zaman zaman Sina Yarımadası ve Güney Levant'ın Sami konuşan sakinlerine katılarak Mısır'a taşındıkları varsayılmıştır. Yine Wilhelm'in Wolfgang Helck'den aktardığına göre Hiksoslar MÖ 1650 civarında Mısır'a ulaşan büyük Hurri yayılmasının bir uzantısıydı. Böylece Hiksos mevcudiyetinde Hurriler'e daha belirleyici bir rol yüklenmiş oluyordu. Ancak bu yorum da çok az destek görmüştür. Wilhelm'in aktardıklarına göre Helck'in Hurri olarak tanımladığı Hiksos şahıs isimleri çoğunlukla kısadır ve yalnızca bir durumda Hurri onomastiğinde

⁴⁶ Marc Van De Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2018), 110, 111.

⁴⁷ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 90, 94.

son derece yaygın olan ve genellikle Hurri olarak tanımlanması kolay olan iki parçalı türe aittir.⁴⁸

Ayrıca ifade etmek lazımdır ki Hiksos topraklarında Hurrice materyallerin baskın olması, önemli bir halk hareketinin söz konusu olduğunu güçlü bir şekilde göstermektedir. Daha olumlu kanıtlar, Mısır'ın Suriye ve Filistin'e verdiği isimlerden biri olan *Hrw*'de görülebilir ki buna bakıldığında net bir biçimde Hurri ismine benzediği anlaşılmaktadır. Mısırlılar III. Amenhotep zamanında (yaklaşık MÖ 1411-1375) Suriye-Filistin bölgesinde bir isyanla karşı karşıya kaldılar ve uzun zamandır bilindiği gibi buradaki liderlerin çoğu Hurri isimleri taşıyordu. O zamanlar Mısır ile müttefik olmasına rağmen Mitanniler'in güçlü bir Hurri geçmişi olan topraklara karşı çok anlaşılır bir ilgisi vardı. Burada anlaşılması gereken nokta, MÖ 15. yüzyılın ortalarında Filistin ve Suriye'deki Hiksos-Hurri unsurunun yüzyılın sonunda aynı topraklardaki bir Hurri unsuruyla ilişkili olabileceğidir.⁴⁹ Dolayısıyla Hiksos ve Hurri ilişkisinin çok yakın olma gerçekliği vardır denilebilir.

Hiksoslar'ın günümüze ulaşan kraliyet isimleriyle ilişkili olarak yapılmaya çalışılan filolojik çözümlemeler de onların kökenini belirleme konusunda istenen bilgiyi vermemiş, bundan dolayı araştırmanın bu boyutu sis perdesi içerisinde kalmaya devam etmiştir. Hiksos krallarına ait bazı yazıtlar bulunmuşsa da bunlardan da kimlik tespiti ile alakalı net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Örneğin Hiksoslar'ın en önemli krallarından biri olan Khyan'ın Filistin civarında bulunan bir kitabesi üzerindeki metinde “yabancı ülkelerin kralı Khyan” ifadesi okunmuştur.⁵⁰ Bu bilgi onların kendilerini yabancı hükümdarlar olarak kabul ettikleri dışında bir bilgi sunmamaktadır. Kamose Steli'nde Apofis'in “*Asyali*” ve “*Retenulü Adam*” şeklindeki nitelendirmeleri Hiksoslar'ın Levant bölgesi ile ilişkili olduğunu işaret etmektedir. Doğu Deltası'nda yer alan Tell el-Dab'a yerleşmesinde yürütülen çalışmalar Mısır kenti içerisinde Levant'la bağlantılara ve Mısır dışı mezar biçimlerine sahip Mısırlı olmayan bir nüfus topluluğunun giderek büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Bu bölgenin keşfinden önce Hiksoslar hakkında bilinenler oldukça sınırlı idi ve bunlar daha çok Hiksoslar'la çağdaş olmayan kaynaklara dayanmaktaydı. Bölgede yapılan çalışmalar neticesinde MÖ 17. yüzyıl sonlarında Hiksoslar'ın 15. Hanedan olarak Mısır'ı denetimlerine soktuğu ve yerleşim yerinin de alabildiğine büyüdüğü anlaşılmıştır. Bu lokasyondan aynı zamanda Minos üslubunda duvar resimleri

⁴⁸ Wilhelm, “Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?”, 491.

⁴⁹ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 39.

⁵⁰ R. Giveon, “A Sealing of Khyan from the Shephela of Southern Palestine”, *JEA* 51 (1965), 204.

ve fresk parçaları gün yüzüne çıkarılmıştır bu da Hiksoslar'ın Girit ile yakın ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymuştur.⁵¹

E. Hornung'a göre ise Hiksoslar bir halk değil, dinamik bir politik unsur, yeni ve üstün silahlara sahip olan ve bunun sağladığı savaş yöntemleriyle Suriye ve Filistin kabilelerinin liderliğini ele geçiren küçük bir yönetici sınıfıdır. Bu bilim insanı onların Batı Sami kökenli olduğunu da iddia etmiştir.⁵² Ancak bilindiği gibi bu bir tahmindir ve ne derece doğrudur tartışılabilir. Hatta onun ifade ettiği Hiksoslar'ın küçük bir yönetici zümre olması fikri de mümkün olmayan bir görüştür kanaatindeyiz çünkü Mısır gibi bir medeniyet merkezinde bir asır boyunca egemen güç olabilmek küçük bir siyasi azınlıktan ziyade teşkilatlanmış ve kadim geçmişe sahip olan bir yapıyı gerektirir. Bununla birlikte bir nüfusa ve elbette güçlü bir askeri teşkilata da ihtiyaç olacağı herkesin malumudur. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde Hiksoslar'ın küçük bir yönetici elit zümre olmayacağı makul durmaktadır.

Engberg, Hiksos hareketi olarak adlandırılan şeyin içinde açıkça tanınan Sami unsuruna rağmen 15. Hanedan yöneticilerinin Hint-Avrupalı olduğunu savunmuştur.⁵³ Bu Hurrili grup, Yakındoğu'ya yapılan göçün son aşamasının bir parçası olabilirdi diyen bilim insanı onların okçuluk ve savaş arabacılığindeki güçlerinin Mısır'daki zaferlerine yardımcı olduğunu söylemekle bir Hurri kökenin varlığını da inkâr etmemektedir. Bununla birlikte Mourad'ın Van Seters'ten naklettiğine göre, Hiksos isimlerinin Hurriler'in isimleriyle ilişkilendirilmesinin kanıtlarla doğrulanmamıştır.⁵⁴

Mieroop'ta yer alan ifadelere bakıldığında ise onun Hiksoslar'ı Hurriler'den ziyade Semitik yapma eğiliminde olduğu açıkça görülmektedir. Bu bilim insanı Hiksos krallarının isimleri hiyeroglifle yazıldığı için, nasıl okundukları konusunda bir bilinmezlik vardır derken dilin Batı Semitik, yani Suriye-Filistin bölgesinde konuşulan dillerden olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Ancak burada bir kanıt vermemektedir. En başta zaten dillerinin nasıl okunduğunun tespit edilmediğini de söylemiştir. Mieroop daha sonra Hiksos krallarının gelip kendi idarelerini kurmadan önce Avaris kültüründe güçlü bir Suriye-Filistin etkisinin varlığından söz etmekte bunun da onların Semitik olma ihtimalini güçlendirdiğini aktarmaktadır. Ancak bölgedeki Hurri varlığını bu noktada es geçmektedir ki Hurriler'in Semitik değil Urartular'la

⁵¹ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 235.; Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 9.

⁵² Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 77.

⁵³ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 32.

⁵⁴ Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 10.

⁵⁵ Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2019), 144.

akraba bir Asya topluluğu olduğunu düşünen bilim insanları da vardır.⁵⁶ Bu konuda Urkeş krallığının iki hükümdarına ait, inşaat faaliyetlerine atıfta bulunan yazıtlar önemli bir bilgi sunmaktadır. Urkeş'in Tiş-adal adındaki yöneticisinin yazıtı, Hurri dilinde bilinen en eski metindir ve bu metnin dili MÖ 8. ve 7. yüzyıl yazıtlarında görüldüğü gibi yakından ilişkili olduğu Urartu dilinin özelliklerini sergilemektedir. Bu açıdan Hurri ve Urartu gibi iki savaşçı toplumun dilsel açıdan da yakınlığı görülmektedir.⁵⁷

Mieroop'ta Hiksoslar'ın savaşçılığından, Avaris'teki erkek mezarlarında silahların bulunmasından bu durumun Suriye-Filistin gömütlerinin genel bir özelliği olduğundan bahsedilmektedir.⁵⁸ Fakat bu bölgede ciddi manada bit Hurri bakiyesinin varlığı da bilinmektedir. Mısır'ın doğu Delta bölgesindeki Geç Orta Krallık ve İkinci Ara Dönem'e ait savaşçı mezarları, belirli bir mezarla ilişkilendirilmiş bir veya daha fazla at/eşek gömüsünü içermektedir. Prell, Boessneck ve Von Den Driesch'in çalışmalarına dayanarak, gömülen binek hayvanların yalnızca eşekler olabileceğini dile getirmiştir. Ancak Tell el-Dab'a'da belirli bir mezarla açıkça ilişkilendirilmeyen bazı at gömüleri olduğu da bilinmektedir. Delta bölgesindeki bu gömü türleri ölen kişinin statüsünün yüksek olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Mısır'daki Erken Bronz Çağ döneminin ilk evresine ait birkaç erken örnek dışında, bu tür cenaze geleneği MÖ 3. binyılda Kuzey Suriye ve Irak'ta da belgelenmiştir. Orta Bronz Çağı'nda ise Güney Levant'ta ve tekrar Mısır'da da görülmüştür. Mısır'da eşeklerin yük hayvanı olarak kullanıldığı bilinmiyordu dolayısıyla Eski Krallık'ta eşeklerin yük taşıdığına dair çok az kaynak vardır. Tell el-Dab'a'daki eşek mezarlarının, ilişkili mezar eşyalarının zengin topluluğuna bakılırsa, korundukları kadarıyla, mezar sahibinin yüksek statüsünü işaret etmektedir. Bu da akla bunların Hiksos soylularına ait olabileceğini getirmektedir. Aynı zamanda bu mezarlardaki hayvanların tanrıya bir adak olarak kurban edildiğine dair de yorumlar yapılmıştır.⁵⁹ (bk. Görsel 3.) Bir başka ihtimal de bu hayvanların mezardaki kişi için kurban edilmiş olmasıdır. Bunların savaşçı mezarı olma durumu da elbette mümkündür ki bu tip mezarlar bir ya da daha fazla metal silah içeren,

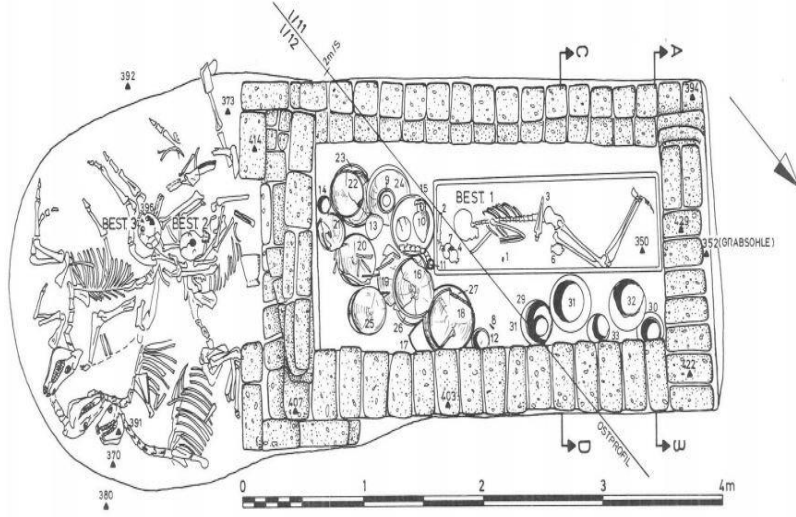
⁵⁶ Bu cümlede ifade edilen Hurri-Urartu ilişkisine dair bk. Ekrem Memiş, Hurri-Urartu Bağlantısı Üzerine Bazı Düşünceler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (1), (2024),; Evin Özgül, Eski Anadolu'da Bir Toplum: Hurriler ve Hurri Tanrıçaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (2), (2024), 792.

⁵⁷ Wilhelm, "Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?", 493.

⁵⁸ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 128.

⁵⁹ Silvia Prell, "A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, (Eds. Manfred Bietak, Silvia Prell), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 107, 113, 118.

kişisel eşyalar ve çanak çömlek gibi diğer gömü eşyalarının da eşlik edebildiği yapılar olarak bilinmektedir. Genellikle tek bir gömü olarak bırakılan bu mezarlar Orta Tunç Çağı'nda Levant'ta ve Mısır'ın doğu deltasında oldukça yaygın hale gelmiştir. Mezarlarda sık rastlanan eşyalar ise silahlar hançer, balta ve mızrak uçlarıdır. Bunların en eski örnekleri Erken Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu'dan da bilinmektedir ve bu alışkanlık Kuzey Suriye üzerinden Mezopotamya ve Levant bölgesine yayılmış şeklinde düşünceler mevcuttur. Zikrolunan durumlar Avaris bölgesinde ise Hiksoslar eliyle yaygınlaşmış olmalıdır. Arkeolojik veriler Avaris'te kesinlikle Mısır kökenli olmayan birkaç cenaze töreni geleneğinin varlığını ortaya koymuştur. Bunlar arasında bazı mezarların önünde bulunan at gömüleri, mezar envanterinin bir parçası olarak silahlar, küçük mezarlıklarda veya evlerin içinde biriktirilen yetişkinlerin duvar içi gömülmeleri, mezarların ve adak çukurlarının kerpiç mimarisi, yaşayanlar ve ölümler arasında ritüelistik yemek paylaşımının kanıtı olarak eşlik eden gömüler yer almaktadır.⁶⁰

Görsel 3: Tell el-Dab'a bölgesinde yer alan Avaris'ten bir mezar örneği. Mezarın giriş çukurunda beş eşek ortaya çıkarılmıştır.⁶¹

⁶⁰ Silvia Prell, "Burial Customs as Cultural Marker: A 'Global' Approach", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, eds. Manfred Bietak, Silvia Prell, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019), 125, 126.

⁶¹ Prell, "A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent", 113.

Savaşçı mezarları kişisel eşyalar, çanak çömlek ve yiyecek sunuları gibi diğer mezar eşyalarıyla birlikte olabilen bir veya daha fazla metal silah içeren gömülerdir. Yaygın silahlar ise hançerler, baltalar ve mızrak uçlarıdır.⁶² (bk. Görsel: 4). Örneğin Hiksoslar'ın hazinedar vekili olarak nitelendirilen Aamu adında bir kişi keski şeklinde savaş baltası, hançeri, çömlekleri ve ticari seferlerde kullandığı, ölümüyle kurban edilip sahibiyle birlikte defnedilen eşekleriyle birlikte gömülmüştür.⁶³ Burada görevlinin silahlarıyla birlikte gömülmesi önemli bir detaydır bundan dolayı Mieroop'ta da bahsedilen “erkeklerin mezarında silahların bulunması” hususuna dikkat çekmek lazımdır.⁶⁴ Bilindiği gibi Hurriler atlı kültüre mensup savaşçı bir toplum idi ve savaşçı toplumlarda özellikle de atlı kültüre mensup olanlarda ölen kişi silahlarıyla ve hatta “atıyla birlikte” gömülürdü.⁶⁵ Bereketli Hilal bölgesinde cenaze törenlerinde at, eşek, vb. gibi hayvanların ölen kişi ile birlikte gömülmelerinin ilk kez Hanedanlık Öncesi ve Erken Hanedanlık Mısırı'nda (MÖ 3000 civarı) görüldüğü bilinmektedir. Bu durum Nil Vadisi'nde bulunan çeşitli yerlerdeki seçkin insanların gömüleriyle ilişkilendirilmiştir. Erken Tunç Çağı'nın ilk evresinden sonra bu uygulama bölgede sona ermiştir. At ve eşek gibi hayvanlarla gömülme uygulaması Irak ve Kuzey Suriye'de Erken Tunç Çağı'nın sonlarına tarihlenen seçkinlerin gömüleriyle (MÖ 2500-2000 civarı) tekrar ilişkilendirilmiştir. Sumer kentlerinde de bu tip gömüler ortaya çıkarılmıştır ki Kiş kenti bunlara iyi bir örnek olarak verilir. Gelenek Orta Tunç Çağı'nda (MÖ 1800-1500 civarı) da devam etmiştir. Bu dönemde zikrolunan hayvanların “savaşçı mezarları” ile ilişkilendirilerek gömülme uygulaması Mısır'ın doğu Nil Deltası'ndaki çeşitli yerlerde ve güney Levant'ta tekrar gözlemlenmiştir. Bu da Hurriler'in bölgede yoğun yaşadığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Ancak Geç Tunç Çağı'nda (MÖ 1500-1200 civarı), bu geleneğin ortaya çıkışı, uygulama sonlandırılmadan önce güney Levant'taki yerlerle sınırlı olduğu ifade edilir. Bu tür defin işlemlerinin etnik bir işaret olarak işlevini ve bağlamını anlamak, bu cenaze töreni geleneğini uygulayan insanların göç kalıplarını ve etnik kökenlerini tespit etmeye yardımcı olmaktadır.⁶⁶ Görünüşe göre Avaris'teki insanlar sadece ticareti kontrol etmekle sınırlı olmayıp, aynı zamanda seçici bir şekilde benimsenen, üslup, teknoloji ve davranış kalıplarını içeren fikirleri de aktaran geniş bir elit zümre ağına da sahiplerdi. Bölgesel farklılıklar göze çarpsa bile,

⁶² Prell, “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, 126.

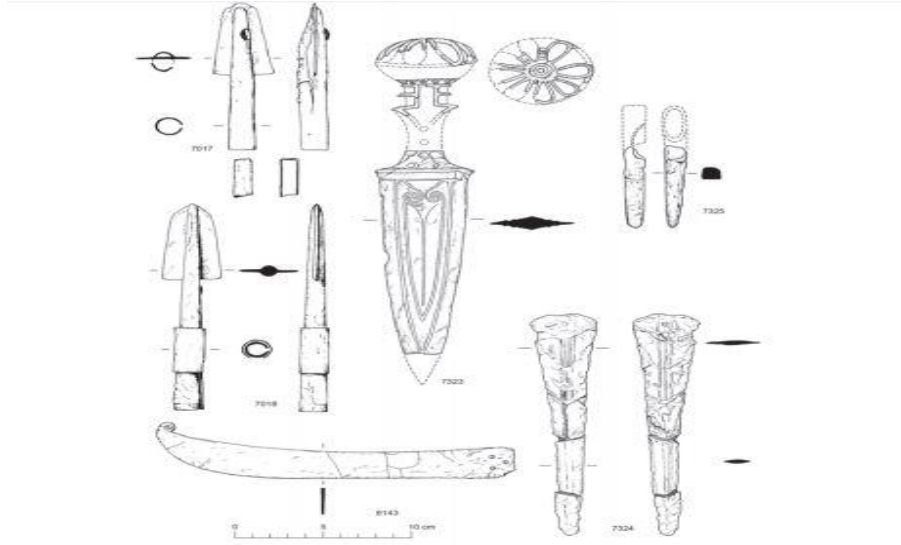
⁶³ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 219.

⁶⁴ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 128.

⁶⁵ Şenay Sayın Alsan, “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 37, (2022), 189.

⁶⁶ Prell, “A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent”, 107, 110.

mezar gelenekleri yüksek rütbeli atalara saygı gösterildiğini, otoritenin, gücün ve siyasi çıkarların itibarının gelenek ve kalıcılık temelinde meşrulaştırıldığını göstermektedir. Silahlı mezarlar, içlerine gömülen kişilerin statü ve önemine işaret etmektedir. Bu aynı zamanda Orta Asya Türk toplumunun mezarlarını da akla getirmektedir.⁶⁷

Görsel 4: Avaris bölgesindeki mezar eşyaları arasından çıkan silahlara örnekler.⁶⁸

Kaynaklara bakıldığında Sami toplumlarında da benzer şekilde ölü gömme adetlerinin olduğu ancak Asur örneği doğrultusunda bakıldığında ölünün mezarına silah gibi eşyaların konulma geleneğinin daha az olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹ Öte yandan Sumer’de Ur kral mezarında ölünün yanında yer alan eşyalar arasında silahların da yer aldığı bilinmektedir.⁷⁰ Bu bağlamda Sami toplumlarında ölünün yanına silah konulma geleneğinin çok yaygın bir tutum olmadığı düşünülebilir. Burada Mireoop’un net bir biçimde Hiksoslar’ı Semitik kökenlere bağlaması Hurri etkisini arka plana atmış olduğu göze

⁶⁷ Prell, “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, 139, 143.

⁶⁸ Prell, “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, 127.

⁶⁹ Ebru Mandacı, “Asurlular’da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, SAYI: 49, (Nisan 2020), 74.

⁷⁰ Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya Yakın Doğu Arkeolojisinin ilk Dönemleri (MÖ 9000- 2000)*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2004), 177- 178.

çarpılmaktadır. Eldeki verilere bakıldığında MÖ 18. yüzyılda Suriye bölgesine yoğun bir Hurri göçünün varlığı görülmektedir. Bu da Suriye-Filistin bölgesinde Hurri etkisini ve kültürel yayılımını ortaya koymaktadır.⁷¹ Ayrıca Hiksos krallarının isimlerini Hurri temelli açıklamaya yönelik çalışmaların varlığı da bilinmektedir. Bu da Hurri-Hiksos ilişkisinin varlığını düşünen bilim insanlarının olduğunu da ortaya koymaktadır.⁷²

Hiksoslar'ın Mısır'da siyasi bir güç olarak fiilen varlık gösterdikleri dönemi kapsayan süreçte Yakındoğu'da “*Karanlık Çağ*” olarak tarif edilen kültür ve medeniyetin gelişimi açısından bir duraklama devri yaşanmıştı. Merkezi bir yapının olmaması ekonomik ve kültürel faaliyetlerin durağanlaşmasına yol açmış bundan dolayı dönem karanlık olarak nitelendirilmiştir. Bu ise, kabaca MÖ 1600'e tarihlendirilmektedir. Birbirleriyle oldukça yakın ilişki içerisinde olan, Akdeniz'den Basra'ya kadarki mamur devletler sistemi zayıflamış, Babil ve Hattuşa gibi bazı kentlerde kraliyet aileleri varlığını devam ettirse bile bunlar geçmişin ihtişamlı günlerinin silik birer gölgeleri gibi kalmışlardı. Mari gibi çoğu kent askeri rekabetler yüzünden yıkılmış, bazı kentlerse bilinmeyen nedenlerden ötürü terk edilmişti. MÖ 2. binin ortalarında güneyde Kassitler, kuzeyde ise Hurriiler siyasi açıdan güç kazanmışlardı. İfade edildiğine göre bu dönemde Yakındoğu'daki kentleşme MÖ 3000 yılından beri görülmüş olan en düşük seviyesindeydi.⁷³ Kuvvetle muhtemeldir ki Hiksoslar'ın Mısır'daki varlıklarının inşasında *Karanlık Çağ* adı verilen süreçte yaşanan bu siyasi kaos ortamı etkili olmuştur. Hiç şüphesiz böyle zamanlarda insanlar içerisinde bulundukları yaşam alanlarını terk ederek daha yaşanabilir alanlara göç etmek zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla Mısır'daki Hiksos varlığını oluşturan insanların buraya gelişlerini bu doğrultuda değerlendirmek mümkündür. Aynı zamanda karmaşık siyasi ortam yerini sakinliğe bırakmaya başladığında bu bölgelere yeni gelmiş insanları da görmek mümkün olabilmekteydi. Nitekim *Karanlık Çağ*'ın üzerinden yaklaşık bir asır geçtikten sonra Kuzey Mezopotamya'da Mitanni adında bir toplumun varlığıyla da karşılaşılmalıdır ki bu devletin teşekkülünde de Hurriiler'in çok etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Bazı Hurri gruplarının da Suriye-Filistin bölgesi üzerinden ilerlemek suretiyle Mısır'daki Hiksos varlığının oluşmasında etkili olduğu kanaatindeyiz. Sonuç olarak literatürde yer alan kaynaklara bakıldığında Hiksoslar'ın Hurri, Hint Avrupalı veya Semitik olduğuna dair tahminlerin yer aldığı görülmektedir. Kökenleri tespit edilene kadar da bu konu tartışılmaya devam edecek gibi durmaktadır.

⁷¹ G. Wilhelm, *The Hurrians*, (Warminster: Aris&Phillips, 1989), 12.

⁷² G. Wilhelm, *The Hurrians*, (Warminster: Aris&Phillips, 1989), 19.

⁷³ Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, 109.

Hiksoslar'ın Mısır'da Yayılımı:

Khyan'ın Hiksoslar'ın merkezi olan Avaris'ten güneye doğru ilerlemek suretiyle bütün Mısır'ı ele geçirmek amacıyla hareket edeceği çok aşîkârdı. Hiksoslar bu sürece kadar güçlenmiş, Mısırlılar ise bunun tam aksine zayıf düşmüşlerdi. Mısır'a hâkim olma amacı Hiksoslar'ın kendilerine ne denli güvendiğini gösterdiği gibi Mısır'ın içinde bulunduğu durumu da ortaya koymaktaydı. Kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında Khyan'ın Orta Mısır boyunca ilerlediği ve ülkenin neredeyse üçte ikisine boyun eğdirdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Hiksoslar'ın bu dönemde Teb'i bile ele geçirmiş olmalarının yüksek ihtimaller dâhilinde olduğu ifade edilmektedir.⁷⁴

Khyan'dan sonra Hiksos tahtına Apepi (MÖ 1570-1530) geçmişti. O, selefinden devraldığı ülke idaresini benzer politikalar doğrultusunda devam ettirmiştir. Dönem hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında, Apepi'nin kendisine “*İki Ülke'ye Barış Getiren*” şeklinde bir anlam taşıyan Horus adı aldığı görülmektedir. Öte yandan kral, “*Seth'in sevgilisi, Sumenu'nun Efendisi*” gibi bir dizi gösterişli unvan da kullanmıştır. Apepi, Seth'i şahsi efendisi yapmış gibi gözükmektedir ve anlaşıldığına göre kral onu çok sevmektedir. Bunun bir nişanesi olarak da Seth adına tapınaklar inşa ettirmiştir. Bunlarla yetinmeyen Apepi, bir Teb tanrısının kutsal onayını aldığını da iddia etmiştir. Bütün bu gelişmeler Mısır'ın siyasi açıdan yönetim kaybının haricinde dinsel bakımdan da ülkenin yabancı kralların eline geçmekte olduğunu ortaya koymaktaydı. Kısaca, bu dönemde Mısır'ın bağımsızlığı her açıdan tehlike altındaydı.⁷⁵ Mısırlılar ile dini açıdan da bir mücadeleye girdiği anlaşılan Hiksoslar Seth'i Ra'nın karşısına bir rakip olarak koymuşlardı. Bilindiği gibi Seth Mısır panteonunun en eski tanrılarının biri olarak kabul ediliyordu ve daha çok çöl ile özdeş tutuluyordu. Buna paralel olarak da kargaşa ile bir arada anılıyordu. Kanıtlar Seth'in Avaris'te bir tapınağının olduğuna dair bazı işaretler sunmuştur. Bunun yanında Hiksoslar, Ra başta olmak üzere Mısır'ın diğer tanrılarının da haberdar idiler. Bütün bu gelişmeler onların Mısır kültürüne bir hayli aşina olduklarını hatta Mısır'da kaldıkları bir asırdan fazla olan zaman içerisinde dini anlamda etkilendiklerini de göstermektedir.⁷⁶ Bu bağlamda Hiksoslar'a yabani, barbar, Mısır'a askerî açıdan hükmetmiş kimseler olarak bakılmaması gerekmektedir bilakis kaynakların sunduğu bilgiler Hiksoslar'ın oldukça yüksek bir kültüre sahip olduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Hiksos krallarından Apepi'nin Rhind Matematik Papirüsü gibi eski metinleri çoğaltmaları için Mısırlı

⁷⁴ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244, 245.

⁷⁵ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 221.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244, 245.

⁷⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 141, 142.

kâtipler tutması, bununla birlikte Apepi'nin kendisinin “yazıların tüm zor bölümlerini sabırla okuyan”, “bizzat Thoth'un eğittiği bir Ra kâtibi” olduğunu iddia etmesi gibi durumlar onların kültürel seviyesinin yüksekliği hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁷⁷

Hiksoslar'ın Mısır'da kaldıkları ve ülkeye hâkim oldukları zaman zarfında nereye kadar yayıldıkları tam olarak tespit edilememiştir ancak tarihçiler Mısır'daki hâkimiyet sınırlarının vadi boyunca güneye kadar uzandığı yönünde tahminlerde bulunmaktadır.⁷⁸ Bazı görüşlere göre ise Asvan'a kadar geçici bir Hiksos hâkimiyeti tesis edilmiştir. Bununla birlikte Hiksos denetiminin asla Orta Mısır'ın ötesine geçmediği yönünde düşünceler de bulunmaktadır. Çömlek bulguları da Mısır'ın tamamının onların egemenliğine girmediğini ortaya koymaktadır. Ancak Kuşiler'in denetimindeki Kerma'da Hiksos mühürlerinin bulunması ve Filistin'de de yine çömlek buluntularının keşfi Nübye ile Aşağı Mısır hükümdarları arasında ticari ilişkilerin geliştiğini kanıtlarken Hiksoslar'ın geniş bir etki alanı elde ettiklerini de göstermektedir. Filistin'in güneyi ve iç kesimlerinde, üzerlerinde Hiksos krallarının adlarının yazılı olduğu *skarabeus* buluntuları onların bölgedeki varlıklarını doğrulamaktadır.⁷⁹

Hiksoslar Geline Mısırlılar'ın Durumu:

Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşıldığına göre Hiksoslar Mısır'a istilacı bir güç olarak aniden gelmemişlerdi. Kaynaklar onların bölgeye peyderpey geldiği konusunda bilgiler vermektedir. İlgili kısımlarda ifade edildiği üzere Hiksoslar tıpkı Mezopotamya'ya Sumerliler zamanında gelen Samiler gibi gelmiş ve zamanla güçlenmeleri sayesinde ve Mısır'ın zayıf olduğu bir süreci fırsat bilerek kendi siyasi otoritelerini tesis etmiş olmalıydılar. Memfis'in dışarıdan gelen bu yabancı halkın eline geçmesi ile kaybedilmiş olması 13. Hanedan için her açıdan ölümcül bir darbe anlamına geliyordu. Eski Mısır'ın birlik düşüncesinin bir simgesi olan kadim başkentinin bir kavşak noktasında bulunması her açıdan denetim için hayati önem taşımaktaydı. Hiksoslar'ın böylesine stratejik önemi olan bölgeyi ele geçirmesi kraliyet sarayının telaşla güneye çekilmesiyle neticelendi. Mısırlılar, bağımsızlıklarının geleneksel merkezlerinden bir diğer bölge olan Teb'de hızla bir tür yönetim üssü kurdular ancak onlarda da bunu devam

⁷⁷ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 220.

⁷⁸ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 93.; Steven Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, (London: DK Publishing, 2021): 98.

⁷⁹ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 236, 237.; Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 43, 44.

ettirebilmek ve güçlendirebilmek için gerekli olan enerji kalmamıştı. Kısaca Mısırlılar'ın morali ve motivasyonu çökmüş, direnme gücü kırılmıştı. Uzun süre bu şoku atlatamadıkları da kesindi.⁸⁰

Hiksoslar'ın Mısır'a Ekonomik Darbesi:

Hiksoslar Delta'da siyasi otoritelerini kurduktan kısa zaman sonra güçlenmişlerdi. Yeni vatanlarında güven içinde yaşayan Hiksos hükümdarları farklı kültürel kimliklere sahip olduklarını açıkça dile getirmede bir beis görmediler. Mısır'ın kadim düşmanları olan Kuşiler'le de irtibat kurmaktan çekinmeyen Hiksos kralları onlarla ilk başlarda ekonomik ilişkiler geliştirdiler. Bu bağlamda Hiksoslar'ı Kuşi ülkesinden bol miktarda altın temin ederken görürüz. Bu, ekonomik ağırlığı fazla olan bir ilişkiydi der kaynaklar. İlerleyen süreçte ise Hiksoslar ve Kuşiler siyasi anlamda da birlikte hareket edeceklerdi. Biri kuzeyde diğeri güneyde yer alan bu iki halk siyasi ve ekonomik dinamikleri kontrol eder hale gelmişti. Hiksoslar Kuşiler'le olduğu gibi Akdeniz dünyasının çeşitli krallıklarıyla da ticari ilişkilerini kuvvetlendirmişti. Memfis'le ise herhangi bir ticari ilişki kurmaktan kaçınmışlardı. Bununla birlikte Hiksoslar'ın ekonomik ilişkilerinde Filistin ve Kıbrıs'ın da önemli bir ağırlığının olduğu ifade edilmiştir. Bu tablo göz önüne alındığında Mısır'ın bilinçli olarak dışlandığı, bir çeşit “*ekonomik ambargo*” maruz bırakıldığı söylenebilir. Bu, Mısırlılar'a siyasi darbeden sonra vurulan can alıcı bir ekonomik darbeydi ve belki de en ağır olanı buydu. Hutvaret'teki limana ise şarap ve zeytinyağı akıyor; kereste, bakır ticareti sayesinde Hiksoslar'ın kasaları doluyor Avaris Yakınoğu'nun adeta cazibe merkezlerinden biri haline geliyordu. Kaynaklarda Avaris'te Mezopotamyalı tüccarların da olabileceği dile getirilmektedir. Hiksos ülkesinde bunlar yaşanırken bu esnada Mısır'da tam tersi bir durum hâkim olmalıydı.⁸¹

Hiç şüphesiz zenginlik ve güç, gösterişi de beraberinde getirirdi. Bu yüzden Hiksos kralları iktisadi ve siyasi güçlerini göstermek için Nil kıyılarına büyük bir kale de inşa ettiler. Duvarla çevrili bir bina topluluğu içerisinde yer alan kraliyet konutu da lüksün ve bolluğun temaşa edildiği en önemli yerlerin başında gelmekteydi.⁸² Bütün bu gelişmeler Hiksos kralı Khyan'ın MÖ 1610 civarında tahta çıkması ile zirve noktaya ulaşmış

⁸⁰ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 240.

⁸¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 243, 244.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 124.

⁸² Burke, “Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom”, 69.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 243, 244.

olmalıydı. Kaynakların ifadesine göre en parlak dönem bu kralın zamanında yaşanmıştı. Devlet siyasi güç ve zenginlik açısından zirveye tırmanmış, Avaris Doğu Akdeniz'in en önemli limanlarından biri olmuştu. İktisadi güç diplomatik temasları da beraberinde getirdi. Bu tür temaslar bir ülkenin sahipleri olan kişilerin eliyle yapıldığından önemli bir adımdı. Diplomatik ilişkilerde başrolde yer almak aynı zamanda siyasi erk olunduğunu vurgulamanın da bir tezahürüydü. Bu doğrultuda Akdeniz dünyasının çeşitli noktalarıyla temasa geçilmişti, Girit adasındaki Minos hükümdarı ise ilk sırada yer almış olmalıydı. Knossos sarayına değerli armağanlar gönderilerek sağlam bir dostluk kurulmaya çalışıldı. Anlaşıldığına göre Khyan her hamlesini akıllıca atıyordu ve o oldukça kararlıydı Mısır artık onlarını. Onun liderliğindeki Hiksoslar Mısır'ın yeni efendileri olacak, uluslararası arenada da bu şekilde ilan edilecekti.⁸³

Hiksoslar'ın Müttefiki Kuşiler'in Durumu:

Hiksoslar'ın Mısır'a hâkim olduğu dönemde Kuşiler de kolay bir hareket alanına sahip oldular. Kaynaklar onların neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan topraklarını kuzeye doğru genişletebildiğini ve Vavat'ı işgal ettiğinin bilgisini vermektedir. Hiksoslar'ın Avaris'te hâkimiyetlerinin devam ettiği zaman zarfında Mısırlı yönetici grubuna mensup bazı insanlar Vavat'da yaşamaktaydı. Kuşiler'in bölgede etkili olmasıyla birlikte devrik Mısır yöneticileri Kuşilere hizmet etmek zorunda kalmıştı.⁸⁴ Kuşiler açıkça topraklarını genişletmek istediklerini belli ediyor ve bunu da aşama aşama başarıyordu. Ülkenin güneyi de artık kuzeyi gibi savunmasızdı.⁸⁵

Mısır'daki Hiksos egemenliği Kuşiler'in de avantajına olmuştur. Bu süreçte Kuşiler belki de tarihleri boyunca hiç olmadıkları kadar rahat hareket etme imkânı bulmuştu. Kuşiler'e ait büyük bir ordu Nübye'nin uzak bölgelerinden gelerek Mısırlılar'ın inşa ettiği Vavat kaleleri üzerinden devam etmek suretiyle Yukarı Mısır'daki kasaba ve köylere saldırmış, tapınakları ve mezarları yağmalamış, yüklü miktarda ganimet elde ederek kuzeye akınlarda bulunmuştu. Kuşiler'in bu hamleleri 17. Hanedan'a çok şiddetli ve acımasız bir darbe anlamına geliyordu. Olaylardan bir ders çıkarma seçeneğiyle de karşı karşıya kalan Mısırlılar Kuşiler'in bu acımasız saldırısından kendi paylarına düşeni almışlardı. Bu da Hiksoslar'dan evvel Kuşiler'in icabına bakılması gerekliliği idi. Hakikaten Mısırlılar Hiksoslar'dan önce Kuşiler'le

⁸³ Bietak, "The Spiritual Roots of the Hyksos Elite: An Analysis of Their Sacred Architecture, Part I", 60; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 244.

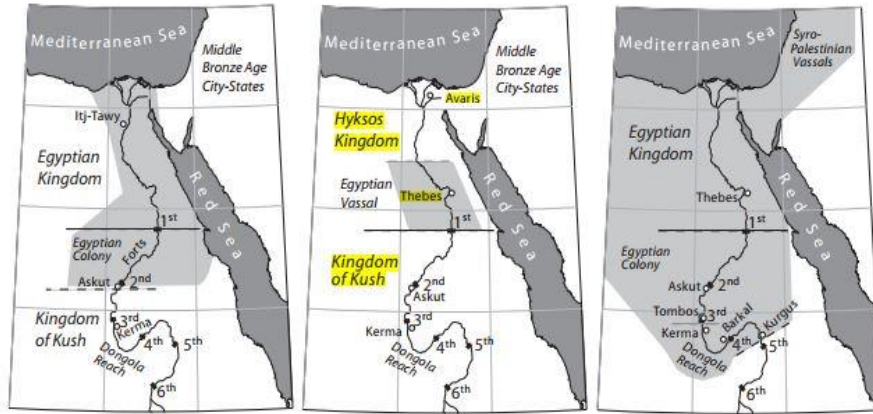
⁸⁴ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 242.

⁸⁵ Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, 137.

ilgilenecek, güney bölgesi güvene alındıktan sonra sıra esas mesele olan Hiksoslar'a gelecekti. Bu açıdan Kuşi saldırısı Mısırlılar için o an kötü sonuçlansa da ülkenin istikbâli için önemli kazanımlara yol açacak bir strateji izlenmesini sağlamıştır denilebilir.⁸⁶

Hiksos Kuşi Anlaşması ve Mısır'ın Kurtuluş Mücadelesi

Hiksos başkenti Avaris'teki Apepi düşmanlarının yaklaşan isyanının haberini almış olmalıydı ki ivedilikle harekete geçerek kraliyet kalesinin duvarlarını güçlendirmeye başladı. Aynı zamanda Kuşiler'le de irtibata geçerek stratejik bir ittifak oluşturmıştı. Hiksoslar'ın Kuşiler'le olan bu ittifakı ganimetlerin paylaşımından daha çok şeyi kapsıyor gibiydi. Mısır aralarında kalmıştı (bk. Görsel:4) ve iki müttefik kuvvetle muhtemel ülkeyi paylaşacaklardı.⁸⁷ Dolayısıyla Mısır aslında bir nevi var olma mücadelesi verecekti eğer bu mücadele kaybedilmiş olsaydı aşağıdaki haritada en sağdaki tablo Mısır değil belki de Hiksos ve Kuşi şeklinde olabilirdi.

Görsel 5: Soldan sağa doğru Orta Krallık, İkinci Ara Dönem ve Yeni Krallık zamanlarında Mısır'ın durumu. Görüldüğü üzere Mısırlılar İkinci Ara Dönem'de Thebes (Teb) bölgesinde sıkışmış bir vaziyetteydi. Kuzeyde Hiksoslar güneyde ise Kuşiler vardı.⁸⁸

⁸⁶ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 248, 249.

⁸⁷ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 249.

⁸⁸ Stuart Tyson Smith, *Wretched Kush: Ethnic Identities and Boundaries in Egypt's Nubian Empire*, London, New York: Routledge 2003), 57.

Uzun süren başarısız hamlelere rağmen Mısır'ın umudu halen vardı. Hiksoslar'ın Delta bölgesine geri çekilmesi Teb'de umutların yeşermesine yol açtı. Bu doğrultuda Mısırlılar Teb'de bulunan 17. Hanedan etrafında bağımsızlık mücadelesine girişeceklerdi. Ülkedeki pek çok şey gibi bu hanedan da bir zamanlar Hiksoslar'a bağlı idi. Ancak zaman içerisinde yabancı kralların hâkimiyetine karşı, millî hisleri uyandırmak ve bu düşman topluluğunu memleketlerinden kovmak için harekete geçme arzusu bu hanedan etrafında şekillendi. Tebliler kendilerini yerel geleneğin koruyucuları olarak görüyorlardı, bundan dolayıdır ki bu hanedan etrafında bir kenetlenme olmuştur denilebilir.⁸⁹

Teb'in ve 17. Hanedan'ın ilk kralı Rahotep'tir. Adının taşıdığı anlam “*Ra'nın Hoşnut olduğu*” idi ve buna uygun olarak Mısır'ın kurtuluşu için hazırdı. Rahotep Hiksoslar'ın harap hale getirdiği mabetleri onarmakla işe koyuldu. Gebtu'da Min tapınağını tadil ettirdi. Tapınaklarla işe koyulması hem adına yakışan bir hareketti hem de meşruiyet açısından simgesel bir önem taşıyordu. Böylece Ra'nın Hoşnut olduğu bu kral Mısır'ın resmi hükümdarı olduğunu vurgulamış oluyordu.⁹⁰

Teb'in Dirilişi İçin Çabalar:

Rahotep'in ardılları da onun gibi tapınakları onarmakla işe koyuldular. Abdju'daki ve Gebtu'daki tapınaklar bu faaliyetler doğrultusunda en başta tadilattan geçirilenler idi. İç savaş esnasında önemli rol oynayan bu iki kent, siyasi açıdan da ön cephede yer alıyordu. Gebtu'da ve Abdju'da Hiksoslar'la yapılacak bir savaşta kullanılmak üzere askeri üsler de oluşturulmuştu. Bunlar Teb'in yeniden dirilişi için ön hazırlık anlamına geliyordu. Olayların gidişatına bakıldığında Mısırlılar yabancı istilasından ve yönetiminden kurtulmak için önce manevi hazırlıklarla meşgul olmuş ardından da askeri tedbirler almış gibi gözüküyordu. Bu dönemde ayrıca ilginç bir hamle olarak değerlendirilen ve bir nevi güç göstergesi olarak bilinen bir piramit inşası girişiminde de bulunulmuştu. Bununla piramitler çağındaki gibi Mısır'ın yeniden güçlenmesi ve ihtişamlı bir biçimde Yakındoğu'da yer edinmesi de arzulanıyordu. Esasında yaşanan gelişmelere bakıldığında atılan her adımın bir anlam taşıdığı aşikârdı. Her şeyin simgesel bir anlamı

⁸⁹ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 222.

⁹⁰ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 245.

vardı ve hele ki başrolde yer alan oyuncu Eski Mısırlılar olunca bu daha çok ön plandaydı.⁹¹

Antef büyük bir kral olmanın gereklerini taşıyor olsa da amacını gerçekleştirmede o da selefleri kadar kararlıydı. Mezarının önüne dikilmiş köşeli sütunda yer alan hiyerogliflerde kendini Mısır'ın en önemli tanrılarından bazılarıyla birleştirmişti. Bunlar arasında Osiris, Anubis ve ilginç bir biçimde “*yabancı ülkelerin efendisi*” Sopdu da yer alıyordu. Bu sonuncusu Sina tepelerinin ve Güney Filistin'in hami tanrısı olarak biliniyordu ve kült merkezi de Hiksos krallığının içinde yer alan Per Sopdu'da idi.⁹² Kaynaklarda kralın bu hamlesi için çok hoş bir ifadeyle “*tanrıbilimsel olarak kısasa kısas*” şeklinde bir nitelendirme yapılmıştır. Nasıl ki Hiksos kralı Khyan siyasi hegemonya iddiasını desteklemek için bir Teb tanrısının koruması altında olduğunu iddia edebiliyorsa, Antef de aynısını yapabiliyordu. Bu durum hakikaten tam anlamıyla bir kısasa kısas idi. Savaş ve saldırı için maddi ve manevi açıdan hazırlıklar yapılıyordu. Ülkenin bir savaşa her an girmek üzere olduğunu en açık işaretlerinden biri de Teb'in birkaç kilometre dışında yer alan Madu'daki yerel bir tapınağa yeni bir toprak bağışında bulunmasıydı. Bağışın buraya yapılmış olması da rastgele bir durum değildi. Simgesel mesaj burada da mevcuttu. Madu'nun tanrısı 11. Hanedan'a zaferi getiren Teb savaş tanrısı Montu idi ve bu tanrının altı yüzyıl önce yaşanan yeniden birleştirme mücadelesinde etkili olduğuna inanılıyordu.⁹³ Ayrıca 11. Hanedan'a mensup kralların isimlerinin neredeyse tamamı *Montu*... (örneğin: Montuhotep) şeklinde başlıyordu.⁹⁴ Bu bağlamda düşünüldüğünde Teb'deki savaş kabinesinin niyeti anlaşılmaktaydı: Amaç Mısır'ı yeniden özgürleştirmek idi.

Sekenenra Taa'nın Gayretleri ve Cesurca Ölümü:

Teb'in bir sonraki hükümdarı Sekenenra Taa adında biri oldu.⁹⁵ O, Hiksoslar'la ciddi bir savaşa hazırlanmanın taraftarıydı. Ancak tarihçiler bu konuda oldukça şaşkınlık içerisinde. Mısırlılar'ın böyle bir mücadeleye girişme cesareti hayret uyandırmıştır. Çünkü 17. Hanedan'ın sonlarında Teb ile Hiksoslar arasında ilişkilerin dostluk çerçevesi içerisinde olduğuna dair kanıtlar olduğunu da ifade ederler. Hatta Teb'de bir mezardan çıkarılan vazo

⁹¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 245, 246.

⁹² Laurel Bestock, *Violence and power in ancient Egypt: image and ideology before the New Kingdom*. (New York: Routledge 2018), 96.

⁹³ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 246-248.

⁹⁴ Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, 10.

⁹⁵ Snape, *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, 142.

üzerinde bir Hiksos prensesinin adına rastlanmış olması iki hanedan arasında diplomatik evliliklerin yapıldığını göstermektedir. Ancak 19. Hanedan zamanına tarihlenen bir kayıtta savaşa neden başlandığına dair bir dizi ipucu sunar. Bu, bir papirüse yazılmış olan ve Sekenenre Taa ile Hiksos kralı Apepi arasındaki düşmanlığı anlatan önemli bir belgedir. Buna göre Apepi, Mısır'ın kadim kenti olan Teb'e "*Şehrin doğusundaki su aygırı havuzunun icabına bakın, zira geceleri uyumama engel oluyor*" yazan ilginç bir mesaj göndermiştir. Teb ile Hiksos merkezi arasındaki mesafeye bakıldığında böyle bir olayın yaşanmasının ihtimali bile yoktur. Çünkü iki bölge arasındaki uzaklık 650 km'dir. Mesajdan Apepi'nin Mısırlılar'a karşı bir meydan okuma teşebbüsünde bulunduğu yorumu çıkarılmaktadır. Sekenenre Taa, buna karşılık Hiksoslar'la bir mücadeleye girişme kararı almış olabilir.⁹⁶ Bu durumda Sekenenre Taa zamanında Hiksoslar'la geçimsizliklerin baş gösterdiği ve çarpışmaların fiili olarak yaşanmaya başladığı düşünülebilir. Nihayetinde ne kadar yakın ilişkiler geliştirilmiş olsa da ülkenin bağımsızlığı Mısır'ın kurtarıcılığı görevine soyunan Tebliler için her şeyden daha önemliydi. Bu bakımdan Sekenenre Taa, ilk olarak Memfis'e ve ardından ise Hiksos merkezi Hutvaret'e (Avaris) saldırı yapabilmek için öncelikli olarak bir sefer karargâhı kurmanın gerekliliğine inanıyordu. Bu amaçla harekete başladı. Seçilen yer, Nil'in batı kıyısında, Gebtu'nun karşısındaki Deir el-Ballas idi. Hükümdar buraya, kraliyet ailesinin yaşaması için de etrafı surla çevrili bir saray ve çeşitli binalar inşa ettirdi. Bir tepenin üzerinde de Nil Vadisi'ne hâkim konumda olan gözetleme karakolu yapıldı. Bütün hazırlıkları yapan Sekenenre Taa saldırıya başladı. Onun savaşı bizzat cephede komuta ettiği kaynaklarda dile getirilen önemli detaylardandır. Aynı zamanda kız kardeşi ve karısı olan Ahhotep de her zaman onun en yakın destekçisi olmuş savaşta da yer almıştı. Kaynakların verdiği bilgilere göre mücadele devam ederken kral düşmanla göğüs göğüse savaştığı bir esnada savaş arabasından yere düşmüştü. Bunu gören düşmanları hızla hançerleriyle, baltalarıyla ve kargılarıyla Sekenenre Taa'ya saldırdılar. Kralın mumyasındaki savaş yaraları bu sahnenin şiddetini göstermektedir.⁹⁷ Kuvvetle muhtemeldir ki düştüğü anda mücadele esnasında ölmüştü. Mumyalanmış cesedinin de gözler önüne serdiği üzere acımasızca öldürüldüğü açıkça belli oluyordu. Kolları ölüm anındaki spazmla kasılmış, dudakları acıyla büzülmüş haldeydi. Ölümüne sebep olan şeyin ise kafatasına aldığı ağır bir darbe olduğu ifade edilmektedir ki bu yaradan akan kanla saçları keçeleşmiş vaziyettedir. Kollarında ya da vücudunda başka bir yara olmaması da aldığı darbeye karşı koyabilecek

⁹⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 138.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 225.

⁹⁷ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 94.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 222.

durumda olmadığını, ani bir biçimde öldüğünü göstermektedir. Ceset üzerinde yapılan adli tıp araştırmaları ölümcül kafa yaralarının Hiksos tipi silahlarla yapıldığını, alnına aldığı balta darbesinin o tarihlerdeki Hiksos tarzı balta ağzının boyutlarıyla uygun olduğunu ortaya koymuştur. Düşman, kralın kafasına indirdiği darbeye yetinmemiş, sol yanağına ikinci bir balta darbesi daha vurmuş, kulağının arkasına hançer saplamış, son olarak da elmacık kemiğini parçalayan bir gürz darbesi indirmiştir. Sekenenre Taa'nın naaşı Teb'e acelece götürülmüş, hızlı bir mumyalama işlemi gerçekleştirilmiştir. Tabutunun üzerine de "Cesur Taa" yazılmış, önceden kendine varis olarak belirlediği Kamose'nin refakatinde ülkesi için canını feda eden bir kahraman olarak uğurlanmış ve Teb'deki ebedi istirahatgâhına defnedilmiştir.⁹⁸

Sekenenre Taa'dan sonra tahta çıkacak olan çocuklarının küçük yaşta olmasından dolayı kraliçe Ahhotep naibe olarak yönetimi devraldı. Ahhotep çok başarılı, cesur ve savaşçı bir kraliçe idi. Onun bir silah koleksiyonunun olduğuna dair kaynaklarda yer alan bilgiler kraliçenin standartların dışında bir kadın olduğunu ortaya koymaktadır. Yukarıda da ifade edildiğine göre her zaman kocasıyla birlikteydi ve ondan devraldığı Hiksos mücadelesini de devam ettirmişti. Bunun içindir ki ona sebatı, bağlılığı ve cesareti temsil eden altın sinekli cesaret nişanından iki defa verilmiştir. Ayrıca askeri başarılar elde edenlere normalde bir çift verilen altın halhaldan ise kraliçeye 8 adet verilmiştir. Kraliçenin mezarından çıkan eşyalar da onun kimliğine uygundu. Cesur Ahhotep, yıldızlı ayna ve yelpazenin yanı sıra okçu bilekliğinden hançerler ve baltalardan oluşan bir silah ekipmanla gömülmüştür.⁹⁹

Yeni Kral Kamose:

"Gözü pek Kamose, Aphosis'in aşılmaz kalesi Avaris'in surlarının, "pencerelerinden limana küçük hayvanlar gibi deliklerden bakan [kralın] çatısındaki kadınlarını gözetleyip kadınların 'O çok hızlı!' dediklerini duyabilecek" kadar yakınına dayandı. Böylesine köşeye sıkışmış bir seyirci kitlesi, Kamose'ye afili konuşmasını yapabileceği mükemmel bir zemin vermişti. Apophis'e seslendi: "Bana bak! Buradayım işte, başardım! Ne peşini bırakacağım ne de ben gittikten sonra meydanlara ayak basmana izin vereceğim! Yüreğin mi yetmiyor, seni aşağılık Asyalı? Bak! Tutsak ettiğim Asyalıların, senin bağlarından gelen üzümle yaptıkları şarabı içiyorum. Mola evini yerle bir ettim, ağaçlarını kestim, kadınlarını zorla gemilerime soktum.

⁹⁸ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 226.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 250.; Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 79.

⁹⁹ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 225, 227, 228.

Atlarını ele geçirdim; sayısız miktarda altın, lapis, gümüş, turkuaz ve bronz baltalarla dolu yüzlerce sedir geminden geriye tek bir tahta bile bırakmadım. Hepsine el koydum! Avaris'te tek bir şey bile bırakmadım¹⁰⁰!”

Yukarıdaki pasajdan anlaşılacağı üzere yeni kral Kamose oldukça hırslıydı. Hiksoslar'ın ülkeye getirdiği atlı savaş arabasını Mısırlılar'ın ilk kez onun zamanında kullandıkları ifade edilir. Kaynaklarda gizemli bir kişiliğe sahip olduğu da dile getirilen Kamose Mısırlılar tarafından önemli bir kral olarak görülüyordu. O, Hiksoslar'a karşı özgürlük savaşını gerçekleştiren öncüler arasında yer almakla Mısır tarihinin sayfalarına adını altın harflerle yazdıran önemli şahsiyetlerden biriydi.¹⁰¹ Ayrıca Sekenenre Taa'nın aksine, savaşlarından daha çok söz ettirmiştir. Bunda hiç şüphesiz yazdırdığı kitabeler de etkili olmuştur ki bunlardan birinde “*Amen, palayı, Amen oğlu Kamose'ye bahşetti*” diyerek mücadelesinde Amon'un kendisini desteklediğini ve başarıya ulaştırdığını dile getirmekteydi.¹⁰² Eski Mısırlılar yazının bir ölümsüzlük aracı olduğunu çok iyi bildiklerinden dolayı bu tür yazıtlara sık sık rastlanır. Bundan dolayıdır ki onun mücadeleleri Karnarvon Tableti'nde yer alan bir öyküde de yer almaktadır.¹⁰³

Kamose, tahtı devraldığında memurlarının tavsiyelerine kulak asmayacak ve “*ülkeyi benimle paylaşan*” kendine “*hükümdar*” diyen Hiksos kralının yanında yalnızca bir “*prens*” olmaya daha fazla katlanmayacağını açıklayarak onlarla mücadeleyi uhdesine alacaktır.¹⁰⁴ Kendi sözlerinin de yer aldığı bu cümlede ifade edildiği üzere Sekenenre Taa'nın ölümünün ardından Mısır'ın kurtuluşunun sorumluluğu Kamose'nin omuzlarına yüklenmişti. Ancak Sekenenre ile kendisi arasında Ahhotep'in olduğu da unutulmamalıdır. Yeni kral deneyimsizdi ancak kuvvetle muhtemel bunu bir savaş konseyi toplayarak gidermeyi düşünmüştü. Bu doğrultuda onun bir heyet toplayarak işe koyulduğu anlaşılmaktadır. En nihayetinde yapılacak olan bu mücadele Mısır için yeniden varoluş anlamına geldiğinden bir ekip işini gerekli kılıyordu. Kaynakların Narmer'in ülkenin birliğini tesis ettiği yaklaşık 1400 yıldan beri Mısır'ın böylesine zor bir duruma düşmediğini dile getiriyor olması konunun ciddiyetini anlamamız açısından önem arz etmektedir. Ülke geçmişte kimi zamanlar çalkantılı süreçlerden geçmişti ancak kuzeyde Hiksoslar'ın, güneyde ise Kuşiler'in neden olduğu bu denli ciddi bir yabancı

¹⁰⁰ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 229.

¹⁰¹ Ian Shaw, *Ancient Egypt Warfare*, (Oxford: Casemate Publishing, 2019), 76.

¹⁰² Hermann A. Schlögl, *Eski Mısır*, (Çev. Firuzan Gübüz Gerhold), Alfa Yayınevi, İstanbul 2020, s. 78.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 229.

¹⁰³ Desplancque, *Antik Mısır*, 70.

¹⁰⁴ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 80.

tahakkümü daha evvel hiç yaşanmamıştı.¹⁰⁵ Kamose'ye ait olan bir metinde Mısır'ın bu süreç içerisindeki durumu net bir biçimde özetlenmiştir. “*Bir şef Avaris'te bir diğeri Kuş'ta ben de burada oturuyorum, herkes Mısır'dan kendi payına düşeni almış durumda*” diyen kral, ülkenin içinde bulunduğu durumu gözler önüne seriyor ve “*arzum Asyalılar'ın yok ettiği Mısır'ı kurtarmaktır*” diyordu.¹⁰⁶

Hiksoslar'dan Kurtuluş ve Mısır'ın Yeniden Doğuşu:

Hiksos hâkimiyetinden kurtuluş Eski Mısır tarihinde adeta bir milat olarak görülmektedir. Bu belki de Narmer'in ülkenin birliğini tesis etmesi kadar önemliydi. Özellikle sonraki nesillerin bunu bir çeşit yenilenme, kültürel anlamda yeniden doğuş, yeni bir çağın şafağı olarak düşündüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Hakikaten Hiksoslar'ın Mısır'dan kovulmasından sonraki sürece bakıldığında eski Mısır tarihinin en muhteşem devri olan Yeni Krallık sürecinin başladığı görülmektedir. Bu dönemi Eski Mısır tarihi için bir “*yükselme devri*” olarak da nitelendirmek mümkündür.

Kamose'nin tutumu hiç şüphesiz çok netti ve bunu etrafındakilere “*Arzum Mısır'ı kurtarmaktır*” şeklinde ifade etmekteydi. Hiksoslar gerek sayıca gerekse askeri teknoloji bakımından Mısırlılar'dan daha iyi durumdaydı. Ancak Kuşiler görece Hiksoslar'dan daha zayıf bir güç idi. Bu açıdan iki cephede birden savaşmaktansa önce güneydeki Kuşi tehlikesini bertaraf etmek stratejik açıdan daha makul bir seçenek olarak Mısırlıların öncelikli planları dâhilindeydi. Kamose bu doğrultuda uzun süren hazırlıklar yapmış ve ardından ordularını güneydeki Kuşi diyarına yönlendirerek işe koyulmuştu. Ordunun en temel görevi Teb'in güneyinde tampon bir bölge oluşturmak suretiyle Vavat'ı geri almak ve bölgeyi Kuşi saldırılarına karşı sağlamlaştırmaktı. Bu amaç doğrultusunda Mısır orduları güneye doğru ilerledi ara sıra zayıf direnişlerle karşılaştılar. Biraz daha ilerlediklerinde özellikle İkinci Çağlayan civarına yaklaşıldığında Buhen Kalesi görülmeye başladı. Buhen Orta Krallık Devri'nde Mısır'ın önemli sınır bölgelerinden biriydi ve Kuşiler'in kontrolüne geçmişti. Bölgedeki halk da mecburi olarak Kuşiler'in hizmetine girmişti. Bu defa Mısır ordularının bölgeye gelmesi üzerine eski efendilerine sadakatle geri döndüler. Kuvvetle muhtemeldir ki halktan bazıları Mısır ordusunda yerini almıştı. Kamose bölgeyi ele geçirdikten sonra Buhen'in savunma sistemlerini güçlendirdi. Bölgeye kendi

¹⁰⁵ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 251.

¹⁰⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 138, 139.

¹⁰⁷ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 257.

adamlarından birini vali olarak bıraktı ve sonra yönünü kuzeye dönerek yoluna devam etti. Sırada Hiksoslar vardı.¹⁰⁸

Büyük Hiksos Savaşı Başlıyor:

Kamose ve ordusu Buhen'deki başarısının ardından tehlikenin esas merkezi olan kuzeye doğru yola koyuldu. Kral önce yerel bir yönetim merkezi olan Nefrusi'ye doğru ilerledi. Bu bölge Pepi oğlu Teti adını taşıyan bir Mısırlı tarafından yönetilmekteydi ve Mısır kontrolünde değildi. Kamose emrindeki Teb ordusuyla birlikte buraya saldırdı. Şafak vaktine yakın bir zaman diliminde bölgeyi ele geçirdi, kasaba yerle bir edildi ve asiler cezalandırıldı. Mısır'ın saldırısı o kadar hızlı ve şiddetli olmuştu ki kaynaklar bu olayı “*kadınlar bir anda kısır kalmışlardı*” şeklinde anlatmıştır. Bu seferin ardından Orta Mısır boyunca önlerine çıkan kasabalar harabe haline getirildi. Bu gelişmelerle Hiksoslar'a önemli bir darbe vurulmuştu. Teb'in yıldızı parlamaya başlamıştı.¹⁰⁹

Bu olaylar yaşanırken Kamose'nin devriye gezen askerleri çok önemli bir şey elde ettiler. Bu, Hiksos kralının Kuşilere gönderdiği bir elçiydi ve onda Kuşiler'e verilmek üzere yazılmış bir mektup vardı. Şunlar yazıyordu mektupta: “*Hutvaret hükümdarının elinden. Ausserra, Ra Apepi'nin oğlu, Kuşi Hükümdarı'nın oğlunu selamlar. Hükümdar olarak tahta niçin bana haber vermeden çıktın? Mısır'ın bana yaptıklarını fark etmedin mi? Oradaki hükümdar Kamose... senin ona saldırdığın gibi benim ona saldırmamama rağmen benim bölgeye sızmakta. O acı çektirmek için iki ülkeyi, benimkiyle seninkini seçti ve onları yağmalamakta. Kuzeye doğru geldi, geri çekilmiyor. Bak, burada o pençemde. Mısır'da sana karşı çıkacak başka birisi yok. Bak, sen gelene kadar ona geçit vermeyeceğim. Daha sonra Mısır kentlerini paylaşırız.*”¹¹⁰ Bu mektup Hiksoslar'la Kuşiler arasında diplomatik temasların gerçekleştiğine dair en somut kanıtlardan biri olarak bilinmektedir. Ayrıca Apepi'nin böyle bir mektup göndermesi onların bu süreçte tek başına Mısırla mücadele edemeyeceği, eskisi gibi güçlü olmadıkları anlamına da geliyordu. Öte yanda mektubun sonunda Hiksos kralının Mısır'ı aralarında paylaşmaya dair bir öneride bulunması da metinde yer alan en önemli ayrıntılardan biri olarak değerlendirilebilir. Bu son cümleden hareketle Mısırlıların

¹⁰⁸ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 229.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 258, 259.

¹⁰⁹ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 138, 139.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 259, 260.

¹¹⁰ Desplancque, *Antik Mısır*, 70.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 260, 261.

mücadelesini onlar için bir var olma meselesi olarak ifade etmek mümkündür. Aksi bir durum yaşanması halinde yani Mısır'ı yenilgiye uğratılması durumunda ülke Hiksoslar ve Kuşiler arasında paylaşılacaktı.

Apepi'nin mektubundan öğrenilen detaylardan biri de Kuşi'de yeni bir kralın tahta çıktığı ve Hiksos kralının bunu sonradan öğrenmesinden dolayı yaşamış olduğu kızgınlıktır. Mektupta yer alan kısa bir sitemin ardından Hiksos kralı askeri destek karşılığında Mısır'ı paylaşmaya hazır olduğunu dile getiriyordu. Bu doğrultuda Mısırlılar'ın derhal harekete geçmesi gerekiyordu. Aksi halde kuzeyden ve güneyden kuşatılma tehlikesiyle her an karşı karşıya kalabilirlerdi. Yakalanmış olan Hiksos elçisine gelince o öldürülmedi ve Mısırlılar'ın mesajını iletmesi için bu defa ters istikamete yönelerek Hiksos merkezine doğru yola koyuldu. Mısırlılar'ın mesajı netti bu iş nihayete erece kadar durmak yoktu. Şöyle diyerek meydan okuyordu Kamose: “*Seni rahat bırakmayacağım, nereye gitsen peşinden geleceğim.*”¹¹¹ Ayrıca Hiksoslar'ın ulaşı serbest bırakması, daha o dönemlerde bile uluslararası savaş kuralları olduğunu ve buna riayet edildiğini göstermektedir.¹¹²

Kamose bütün hırslarıyla ve Mısır'ı kurtarma arzusuyla hareket ediyordu. Hiksos kralının üzüm bağlarından şarap içmiş olmakla, ağaçlarını kesmekle, kadınlarını kaçırmak ve gemilerini yağmalamakla övünç duyuyordu. Bir ara deniz kuvvetlerini de taarruza geçirse de Kamose, tam anlamıyla başarı elde edememişti. Ancak Teb'e döndüğünde elbette anlatacak güzel şeyleri vardı ve Mısırlılar'ın en sevdiği şekilde bunlar biraz da abartılarak yapılmıştı. Kral, başarılı olmuş muzaffer bir komutan edasıyla propaganda çalışmalarına başladı ve Amon tapınağına kahramanlık hikâyelerini yazdırdı. Teb'de kutlamalar yapılmaya bile başlandı ancak tam bu esnada beklenmedik bir olayla karşılaşıldı. MÖ 1539'da Kamose'nin aniden ölüm haberi ülkeye yayıldı ve kutlamalar yarıda kesilmek zorunda kaldı.¹¹³ Kısa bir iktidar döneminin ardından öldüğünde ve tahtı sevgili kardeşi Ahmose'ye bıraktığında Hiksoslar Mısır'dan henüz kovulmamışlardı ancak Fayyum'a kadar geri püskürtülmüşlerdi. Bundan sonraki aşamayı yeni kral Ahmose gerçekleştirecekti.¹¹⁴

Mısır'a zor yıllar yaşatan Hiksoslar'a son verme başarısının sahibi tahta çok genç yaşta çıktığı tahmin edilen yeni kral Ahmose ait olacaktı. Bu başarı onun Menes ve I. Mentuhotep gibi ülkenin birliğini sağlayan krallar

¹¹¹ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 261.

¹¹² Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 80.

¹¹³ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 230.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 262.

¹¹⁴ Desplancque, *Antik Mısır*, 70.; Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 80.

arasında anılmasını sağlayacak ve böylece adı ölümsüzleşecekti. O aynı zamanda kadim Mısır kültürünün üç parlak döneminin sonuncusu olan 18. Hanedan'ın ilk yöneticisi de sayılmıştır. Böylesine muazzam bir devrin mimarı olma şerefine muhatapları olarak o ve elbette sevgili eşi gösterişli unvanlar aldılar. Ahmose “*İki Diyarın Efendisi*” ve “*Ra'nın Oğlu*”, karısı ve kız kardeşi olan Ahmose-Nefertari ise “*İki Diyarın Hanımı*” ve “*Ra'nın Kızı*” unvanlarını aldı. Bunlar gerçekten önemli değerlerdi.¹¹⁵

Yeni Kral Ahmose ve Hiksos Mücadelesinin Sona Ermesi:

MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısında Yakındoğu'da çok önemli değişimler yaşanacaktı. Mısır'da Hiksoslar devrilecek ve ardından Yeni Krallık Devri başlayacaktı. Mezopotamya'da ise Anadolu'dan hareket eden Hititler'in Babil'e saldırması sonucunda Hammurabi'nin de üyesi olduğu Eski Babil Hanedanı sona erecek, ardından Kassitler veya Karaduniaş adıyla anılacak olan Semitik olmayan yeni bir hanedan Babil'e hâkim olacaktı. Yakındoğu'nun çehresinde yaşanan bu değişimler bölgenin kaderini de derinden etkileyecek gelişmelerdi. Ancak bu süreçte kaderin Mısırlılar'dan yana olduğu da görülmektedir. Hititler'in Babil'deki başarısı I. Murşili'nin sefer dönüşü katledilmesiyle başlayan ve Gasıp Krallar Devri adı verilen bir kaos sürecinin başlamasıyla gölgelenmişti. Bu durum Mısır'ın avantajına olacaktı. Onlar Hitit ülkesinde yaşanan gelişmelerin sayesinde Yeni Krallık Devri'nin ilk dönemlerinde güçlü bir imparatorluğun varlığı gibi bir durumla karşılaşmamış, bu sayede güçlü bir rekabet ortamından uzak kalmışlardı. En azından bu durum I. Şuppiluliuma gibi bir kralın Hitit tahtına çıkacağı ana kadar biraz ötelenmiştir denilebilir.¹¹⁶ Babil'de de durum Mısırlılar için bir tehlike arz etmiyordu. Hammurabi hanedanının değişimi ve Kassitler'in iktidara gelmesi Mısırlılar için bir sıkıntıya neden olmamıştı hatta Yeni Krallık zamanında iki ülke arasında yakın ilişkiler olacak, diplomatik temaslar gerçekleşecek ve evlilik bağları kurulacaktı.

Hiksoslar'ın kovulma sürecinin son aşamasından devam edecek olursak. Kamose'nin ölümünden sonra ülke yönetimini Ahmose devralmıştı. Yeni kralın küçük yaşta olmasından dolayı yaklaşık on yıl boyunca Tebliler askerî açıdan bir durgunluk süreci geçirdiler. Bu zaman zarfında savaşan taraflara bakıldığında şöyle bir tablo göze çarpar: Buhen bölgesi Mısır'ın kontrolünde idi bu durum Kuşi bölgesinden tehdide mahal verecek bir gelişmenin yaşanmasını engellemişti. Hiksos hükümdarı Apepi'nin ve

¹¹⁵ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 81.; Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 231.

¹¹⁶ Trevor Bryce, *Hititler Anadolu Savaşçıları*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 42.

ordusunun ise keyfiyeti yoktu. Müttefik Kuşî krallığı ile ilişkiler kesilmiş ve Tebliler de günden güne gücünü arttırıyordu. Bir saldırı başlatma imkânları yoktu ancak gene de birtakım hazırlıklar da yapmaktaydılar.¹¹⁷

Ahmose tahta çıktığında çevresel durumun kendisi için son derece elverişli olduğunu görmüştü. Hiksoslar'ın yaşlı ve deneyimli kralı Apepi ise o yıllarda ölmüş yerine geçen kişi ise Avaris'teki tahtında çok kısa süre kalmıştı. Bu dönemde Hititler de Hiksoslar'ın içerisinde bulunduğu zayıf durumdan istifade ederek onların Kuzey Suriye'deki vasallarına ve sair bölgelere saldırılar düzenlemişlerdi. Hiksoslar Mısırlılar'ın bir zamanlar kapana kısıldığı gibi bir duruma düşmüşlerdi.¹¹⁸ Zaman ilerledikçe Ahmose'nin komutasındaki Mısır ordusu da gücünü artırıyor ve Hiksoslar'a son darbeyi vurmak için hazırda bekliyordu. Ölüm kalım mücadelesi olarak nitelendirebileceğimiz bu teşebbüs hakkında bilinen detayların büyük kısmını ise Abana oğlu Ahmose adında Mısırlı bir görevlinin kayıtlarından öğreniyoruz. Anlaşılabacağı üzere bu kişi kral ile aynı isme sahiptir. Bundan dolayı karışıklık olmaması için kaynaklarda ondan annesinin adı olan Abana eklenerek “*Abana oğlu Ahmose*” şeklinde bahsedilir. Onun verdiği bilgilere göre Tebliler'in hedefi şöyle idi: Önce Mısır'ın kadim kenti Memfis, ardından ise Ra'nın kült merkezi İunu. İkincisi daha kolay ele geçirildi. Böylece Mısırlılar manevi açıdan rahatlamışlardı Ra artık onlarla birlikteydi. Hiksoslar'a ait belli başlı noktalara saldırılarla mücadeleye devam ediliyor, Abana oğlu Ahmose de bu aşamada önemli başarılarla imza atıyordu. Kralın bu gözde adamı Mısır'ın en yüksek askeri nişanı olan “Altın Onur” madalyası ile ödüllendirilmişti.¹¹⁹

İunu kalesinin alınmasından üç ay sonra Mısır orduları Tjaru kalesini ele geçirdiler. Mısır güçleri Hiksoslar'ı ve yandaşlarını kapana kısırmışlardı. Hutvaret bile yağmalanmıştı. Abana oğlu Ahmose'nin aktardığına göre Asyalılar için ölüm çok hızlı gelmişti. Bu aynı zamanda Teb'in zaferinin ilanı anlamına geliyordu. Kaçanların bile canlarını kurtaramamış olmalarını övünçle aktaran Mısır kaynakları ordularının başarısını büyük bir gururla dile getiriyordu. Nihayetinde Asyalı istilacılar Mısır'dan kovulmuş, geride kalan Hiksos bakiyeleri de Suriye-Filistin civarına sürülmüşlerdi. Mısır'da birlik yeniden tesis edilmişti.¹²⁰ Ahmose tüm deltayı işgal ettikten sonra bakır

¹¹⁷ Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 262, 263.

¹¹⁸ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 83.

¹¹⁹ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 232.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 263, 264.; Ian Shaw, *Ancient Egypt Warfare*, (Oxford: Casemate Publishing, 2019), 76.

¹²⁰ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 44.; Wilkinson, *Eski Mısır MÖ 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 264.

madenlerinin de olduğu Sina bölgesini ele geçirmek için Güney Filistin'e kadar ilerdi. Kuvvetle muhtemeldir ki Hiksos krallarının Suriye'ye kadar yayılan vasalları yeni hükümdar olarak Ahmose'yi kısa sürede tanımışlardı. Bu ayrıca Mısır'ın Yeni Krallık Devri'nde güçlü olan Suriye-Filistin'deki varlığının temellerinin inşası olarak da değerlendirilebilir.¹²¹ Nitekim ilerleyen süreçte bölgedeki pek çok şehir devleti Mısır'ın vasalı olacaktı. Ahmose bu bölgede yapılacak olan her şeyi yerine getirdikten sonra geri döndü ve kısa süreliğine Kuşi bölgesine de uğrayarak bir gözdağı verdi. Bu esnada yanında kardeşi ve karısı olan Ahmose-Nefertari de vardı.¹²² Kraliçenin de sefere eşlik etmesi bu dönemin saray kadınlarının savaşçı kimlikler taşıdığını göstermektedir. Bilindiği gibi kralın annesi Ahhotep de savaşçılığıyla nam salmış ve çeşitli nişanlarla onurlandırılmıştı. Öte yandan Yeni Krallık Devri'nin ilerleyen zamanlarındaki en meşhur simalarından bir olan kraliçe Hatşepsut da savaşçı bir kişiydi.¹²³ Bu bakımdan düşmanla mücadele etme ruhu devrin Mısır saray kadınlarını derin bir biçimde etkilemiş gibi durmaktadır.

Abana oğlu Ahmose'nin kayıtlarında Hiksos mücadelesini başarıyla neticelendirerek Yeni Krallık devrinin kurucusu olma başarısını gösteren Ahmose'ye bolca atıf yapılmaktadır. Eski Mısır'ın en ihtişamlı günlerinin kapısını aralayan kişi Ahmose olmuş, Mısır tarihinin o ana kadarki en acı süreci olarak nitelendirilen İkinci Ara Dönem'deki Hiksos esareti onun saltanatında sona ermiştir. O adeta Mısır tarihinin şafağındaki Narmer gibi ülkenin birliğini sağlama şerefine nail olmuştu. Çok küçük yaşta tahta çıkan Ahmose öldüğünde henüz otuz beş yaşında idi, karısı Ahmose-Nefertari ise bir otuz beş yıl daha yaşayacaktı.¹²⁴

Hiksoslar Hakkında Sonraki Süreçte Dile Getirilenler

Yabancı bir istilacı güç olarak nitelendirilen Hiksoslar yaklaşık bir asır boyunca Mısır'a hâkim olmuşlardı. Sonraki süreç içerisinde onlar hakkında çeşitli ifadelerin yer aldığı metinler yazıldı ve bu Romalılar zamanına kadar devam etti. Bunlar arasında en önemli olanları Kamose Steli ve 18. Hanedanlık zamanına tarihlenen ve Carnarvon Tableti'dir. Kamose esasında 17. Teb Hanedanlığı'nın son kralıyken, stellerde Teb kralının kuzeye ilerlemesi ve Delta'nın doğusundaki Hiksos başkenti Avaris'e saldırısı ile

¹²¹ Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, 83.

¹²² Fletcher, *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 233.

¹²³ Bk. Cemal Yılmaz, "Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe", OANNES - International Journal of Ancient History 2, sy. 2 (Eylül 2020): 281.

¹²⁴ İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 95.; Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 139.

ölümsüzleştirilmiş ve bu dönemde adı zikredilmiştir. 18. Hanedan zamanına tarihlenen en önemli kayıtlardan biri ordu komutanı Abana oğlu Ahmose'ye ait olanı idi. Onun kendi mezarındaki yaşam öyküsünde Mısır ordularının Avaris'e yaptıkları saldırı hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Dolayısıyla bu anlatılar Hiksoslar'a dair birinci ağızdan kaynaklar arasında sayılmaktadır.¹²⁵ Bunların yanı sıra Yeni Krallık Devri'nin en ünlü şahsiyetlerinden biri olan kraliçe Hatşepsut zamanına gelindiğinde de Hiksoslar'ın yeniden gündeme alındığı, onlardan düşman olarak söz edildiği görülmektedir. Hatta kraliçe zamanındaki kayıtlarda bu halkın "maat" karşıtı yani evrensel düzen ilkelerinin düşmanı olduklarına dair vurgular yer almaktadır. Hatşepsut'un kayıtlarında Hiksoslar'ın nasıl kovulduğuna dair de bilgiler verilmiştir. Öte yandan Hatşepsut'un yazıtlarında Hiksoslar'ın Ra'yı ihmal ettiklerinden de söz edilmektedir. Bu da Mısır gibi dini değerleri en üstün tutan bir toplum açısından oldukça acımasız bir eylemdir.¹²⁶ Kraliçe kendisine bir meşruiyet dayanağı olarak Ra'yı seçmiş olmasından dolayı Hiksoslar'ın güneş tanrısını ihmal ettiğinden söz etmiş olabilir. Daha önceki kısımlarda da söz edildiği üzere Hiksoslar Mısır tanrılarının Seth'i ön plana çıkmışlardı bu bakımdan Hatşepsut'un Ra'nın ihmal edildiği yönündeki ifadeleri onlar açısından gayet doğrudur. Aynı zamanda Seth kaosla da eş anlama geliyordu dolayısıyla yukarıda ifade edilen Hiksoslar'ın maat karşıtı olmaları yönündeki cümle de bu bilgiyle ilişkilendirilebilir. Hiksoslar'a dair bilgi veren Mısır kaynaklarından biri de I. Sallier Papirüsü adını taşıyan vesikadır. 19. Hanedanlık zamanına tarihlenen bu kayıt Hiksos kralı Apofis ile Kamose'nin giriştikleri mücadelenin bir halk öyküsü şeklinde anlatımından oluşmaktadır. Burada tahmin edileceği üzere Mısırlılar üstün bir konuma yerleştirilmiştir.¹²⁷

Hiksoslar'la ilgili bilgilerin yer aldığı çalışmalar arasında en çok dikkat çekenlerden biri hiç şüphesiz Mısırlı tarihçi Manethon'un MÖ 3. yüzyıla tarihlenen eseridir. Manethon, Hiksoslar'dan çok uzun zaman sonra yaşamıştı ve eserine de bir bütün olarak ulaşamamıştır. Parçalar halinde ve Iosephus gibi ondan alıntılar yapan tarihçilerin sayesinde hakkında bilgi sahibi olunmuştur.¹²⁸ Manethon'un eserinde Hiksoslar Mısır kral listesinde göstermişti ve burada altı çoban kralın Memfis'i ele geçirdiğinden söz edilmiştir.¹²⁹ Onun verdiği listeye bakıldığında kralların isimleri ve iktidar

¹²⁵ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 230.

¹²⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 140.; Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 230.

¹²⁷ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 231.

¹²⁸ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 4.

¹²⁹ William Gillan Waddell, (ed.), *Manetho With an English translation*, (Cambridge: Harvard University Press, 1964), 91.

yılları da görülmektedir. Eserdeki bu kısımlar şu şekildedir: *Salitis 19 yıl hüküm sürdükten sonra öldü, onun ardından Bnon isimli başka bir kral tahta geçti ve 44 yıl hüküm sürdü. Ardından 36 yıl 6 ay hüküm sürmüş olan Apakhan tahta geçti. Daha sonra tahta geçen krallardan Apophis 61 yıl, Iannas 50 yıl 1 ay hüküm sürdü. Son olarak Asis 49 yıl 2 ay hüküm sürdü.*¹³⁰ Görüldüğü gibi bazı kralların iktidar süreleri tahtta kaldıkları aylarına varıncaya kadar verilmiştir. Manethon, bu topluma dair istilacı bir ırk nitelendirmesini de yaparak esasında Hiksoslar hakkında ilerleyen süreçte yaşanacak olan tartışmaların temelini de atmış oldu.¹³¹ Aynı zamanda eserinde Hiksoslar'ın doğudan geldiklerine de atıfta bulunulmuştur. Bu ifade Yahudi tarihçi Flavius Iosephus'ta Hiksoslar'la alakalı kısımda da dile getirilmiştir.¹³²

Hiksoslar hakkında bilgi veren bir başka kişi de Yahudi tarihçi Flavius Iosephus'tur. Hakikaten kronolojik listeler hariç tutulursa, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hiksoslar hakkında bilinen hemen hemen her şey MS 1. yüzyılda yaşamış olan Yahudi tarihçi Flavius Iosephus'tan geldiği görülmektedir. O, erken Ptolemaios döneminde yaşamış Mısırlı bir tarihçi olan Manethon'dan alıntılar yapmış ve bunları eserinde yorumlamıştır. Kaynaklarda onun amacının halkına Yunanlı yazarlar tarafından tanınmayan saygın bir antikite kazandırmaktır şeklinde değerlendirmeler vardır. Eserine bakıldığında bunun gerçekten böyle olduğu görülmektedir. Iosephus, Yahudiler ile Hiksoslar'ın aynı olduğunu, Yunanlılar'ın gözünde oldukça eski olan Truva Savaşı'ndan neredeyse bin yıl önce Mısır'dan çıkış olayını kastederek buradan ayrıldıklarını ifade etmeye çalışmıştır.¹³³ Yahudi milletin ve dininin kadimliğini savunduğu eseri *Contra Apionem*'de Hiksoslar'dan Mısır'ı istila eden, tapınakları yakıp yıkan, insanları köleleştiren bir topluluk olarak söz etmektedir. Eserinde Hiksos isminin “esirler” ve “çobanlar” anlamına geldiğine dair de bazı ifadeler vardır. Bilim insanları atalarının çoban hayatı yaşadığıyla bağlantı kurarak Iosephus'un yanlış bir biçimde bu halkı Yahudiler'le özdeşleştirmiş olduğunu ifade etmiştir.¹³⁴ Iosephus ayrıca Hiksoslar'ın Arap olduğuna dair pek de mümkün

¹³⁰ Manethon, *Mısır Tarihi*, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık), 2023, 57, 58.

¹³¹ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 5.; Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 3.

¹³² Mourad, *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, 9.; Ayrıca bk. Josephus, *The Life Against Apion*, (Cambridge: Harvard University Press), 1926, 193, 195.

¹³³ Engberg, *The Hyksos Reconsidered*, 4.

¹³⁴ Arthur J. Droge, “Josephus Between Greeks and Barbarians”, *Josephus' Contra Apionem: Studies in Its Character and Context with a Latin Concordance to the Portion Missing in Greek*, eds. Louis H Feldman, John R Levison, (Leiden-New York: Brill, 1996), 121, 122.; Manethon, *Mısır Tarihi*, 57, 58.

olmayan bazı iddiaları da ortaya atmıştır. Iosephus'un aktardıklarına dair verilen bilgilerden anlaşıldığına göre de o bunların doğruluğuna şüphesiz bir biçimde inanmaktadır.¹³⁵

Yahudi tarihçinin eserinde Hiksos-Mısır mücadelesi hakkında da bilgi verilmiştir. Buna göre Hiksoslar'ın başkenti Avaris, Tebliler tarafından 480.000 kişiyle alınmaya çalışılmış, sonunda bir anlaşmaya varılarak Hiksoslar şehri terk edip Suriye'ye göç etmiş ve Kudüs'ü kurmuştur. Ancak burada ifade edilen Hiksoslar'ın Kudüs'ü kurduğuna dair cümlesi gerçeği hiç yansıtmamaktadır. Ayrıca bahsettiği 480 bin kişilik bir ordu da oldukça abartılı durmaktadır. Iosephus, Hiksoslar'ın Mısır'dan ayrılışlarını Eski Ahit'te anlatılan “Çıkış” ile özdeşleştirmiştir. Böyle yapmasındaki amaçlardan biri de ifade edildiği üzere Yahudi halkının Yunanlar'dan daha eski köklere sahip olduklarını göstermeye çalışmaktan ibarettir.¹³⁶ Eserinde Hiksoslar hakkında Manethon'dan aldığını ifade ettiği önemli detaylar vardır. Burada Mısırlılar'ın tanrının gazabına uğradıkları, beklenmedik bir anda doğu bölgelerinden gelen ırkı bilinmez istilacıların ülkeye girdiğinden bahsedilmektedir. Ülkenin kolayca ele geçirildiğinden söz edilirken şehirlerin ateşe verildiği, tapınakların yerle bir edildiği halkın köleleştirildiği de vurgulanmıştır.¹³⁷

Sonuç

Kaynaklarda “çoban hükümdarlar” veya “yabancı hükümdarlar” şeklinde zikrolunan Hiksoslar MÖ 1650-1550 yılları arasında Mısır'da hâkim güç konumunda yer aldılar. Onların yaşadığı bu süreç Eski Mısır tarihinde *İkinci Ara Dönem* olarak da bilinir. Bu zaman zarfında Hiksoslar kendilerine merkez olarak Delta bölgesindeki Avaris'i belirlemişlerdi. Bölge hem Akdeniz'e açılan limanlarıyla hem de Mısır'ın Asya topraklarına geçiş güzergâhında olmasından dolayı büyük bir stratejik öneme sahipti. Hiksoslar bölgenin avantajlarından yararlanma konusunda son derece iyi bir politika izlemişler ve Mısır'da hâkim oldukları yaklaşık bir asır boyunca siyasi olduğu kadar ekonomik açıdan da güçlü bir otorite haline gelmişlerdir. Mısırlılar ise bu süreçte içe kapanmak zorunda kaldılar. Uzun uğraşlar sonucunda bu yabancı hükümdarları ülkelerinden kovabildiler. Tarihleri boyunca böyle bir kötü durumla hiç karşılaşmamış olan Mısırlılar Hiksos etkisini uzun süre

¹³⁵ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 142.

¹³⁶ Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 143. Iosephus'un ifadeleri için bk. Iosephus, *The Life Against Apion*, (Cambridge: Harvard University Press), 1926.

¹³⁷ Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakındoğu*, 229.

hafızalarından silememişlerdir. Bundan dolayıdır ki Asya toprakları felaketle eş değer olarak düşünülmüştür.

Hiksoslar'ın kovulması ve sınırların güvenliğinin sağlamanın ardından ise 500 yıl sürecek olan bir istikrar ve yükselme dönemi başlamıştır. Bu dönem Eski Mısır tarihinde “*Yeni Krallık Devri*” olarak bilinmektedir. Artık Mısır'ın egemenlik alanını Asya topraklarında genişletmek için sahne hazırды. Bu yayılcı politika Asyalılara karşı gerçekleştirilen bir intikam hamlesi olarak da değerlendirilebilir. İlerleyen süreçteki gelişmelere bakıldığında Mısırlılar'ın başarılı olduğu görülür. Mısır orduları Fırat kıyılarına kadar ilerlemiş, Mitanni ve Hititler gibi devrin en önemli güçleri ile karşı karşıya gelmişlerdir. Kısaca Mısır, Hiksoslar'ın kovulmasından sonraki süreçte Yakındoğu'nun en önemli devletlerinden biri olmuştur. Sınırlar oldukça genişlemiş ülke bir imparatorluk hüviyetine bürünmüştür (bk. Görsel 5). Çalışma esnasında incelenen kaynaklara bakıldığında onların bu başarıları kazanmasında Hiksoslar'ın da dolaylı olarak rolünün olduğu görülmüştür. Bilindiği gibi İkinci Ara Dönem'de Doğu Akdeniz coğrafyasında yeni bir savaş teknolojisi olan atlı savaş arabaları yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştı. İki at tarafından çekilen ve oldukça hafif olan bu araçlar bir okçunun düşmana hızla yaklaşabilmesini ve art arda ok atmasını mümkün kılıyordu. Kaynaklar atlı savaş arabası başta olmak üzere tunçtan yapılmış çeşitli silahların Mısır'da ilk defa Hiksoslar sayesinde görülmüş olduğunu bunların daha sonra Mısırlılar tarafından da benimsendiğinin bilgisini vermektedir. Bu sayede Mısırlılar daha güçlü ordulara sahip olabilmışlerdir. Hiksoslar'dan miras aldıkları askeri yenilikler sayesinde yayılcı bir politika izlenebilmiştir denilebilir. Bununla birlikte güneydeki Kuşi ülkesinden de Mısır'a Amarna mektuplarında dile getirildiği gibi kum gibi altın akmaktaydı bu sayede Mısır ekonomisi Yeni Krallık Dönemi'nde inanılmaz bir biçimde güçlenmişti.

Bu çalışmada Hiksoslar hakkında genel bir bilgi verilmiş onların ülkeden atılması için Mısırlılar'ın yoğun bir gayretle mücadele ettikleri vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hiksoslar'ın kimliği konusunda ortaya atılan düşüncelere de ilgili bölümlerde yer verilmiştir. Bunlara bakıldığında net bir bilgi olmadığı görülmüş, kimi bilim insanları onların Hurriler ve Urartular'la akraba olduğunu savunmuş kimileri ise Hiksoslar'ı Semitik hatta çok uzak bir ihtimal olarak Hint-Avrupalı yapmaya çalışmışlardır. Bizde oluşan kanaat ise onların Hurriler'le akraba olduğu yönündedir. Ayrıca atları ve silahlarıyla birlikte gömülen Hiksoslar'ın bu geleneği bize onların Eski Türk toplumundaki gibi bir geleneğe sahip olduğunu da düşündürmüştür. Bu da iki toplum arasında en azından bazı ortak noktaların varlığına işaret etmektedir. Hatta bir yakınlığın olma ihtimalini oldukça güçlendirmektedir de. Bu doğrultuda yapılacak olan çalışmalar meseleyi daha iyi aydınlatacaktır.

KAYNAKÇA

- Alpman, A., “Hurriler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14 Sayı: 25, (1981): 283-313.
- Alsan, Ş. S., “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 37, (2022): 179-196.
- Ben-Tor, D., “Egyptian-Levantine Relations in the Hyksos Period – The Southern Levant vs. the Northern Levant”, *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th–6th of December 2019*, editörler Manfred Bietak and Silvia Prell, Wiesbadens: Harrassowitz Verlag, (2021), 243-252.
- Biatek, M., “A Thutmosid Palace Precinct at Peru-nefer (Tell el-Dab’a)”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, editörler Manfred Bietak – Silvia Prell, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, (2018): 223-250.
- Biatek, M., “The Spiritual Roots of the Hyksos Elite: An Analysis of Their Sacred Architecture, Part I”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 47-67.
- Biatek, M., *Avaris and Piramesse_ Archaeological Exploration in the Eastern Nile Delta*, Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Bestock, L., *Violence and Power in Ancient Egypt: Image and Ideology Before The New Kingdom*, New York: Routledge 2018.
- Biatek, M., *Avaris The Capital of the Hyksos, Recent Excavations at Tell el-Dab’a*, London: British Museum Press, 1996.
- Bryce, T., *Hititler Anadolu Savaşçıları*, (çev.) Ülke Evrim Uysal, İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Burke, A. A., “Amorites in the Eastern Nile Delta: The Identity of Asiatics at Avaris during the Early Middle Kingdom”, *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, editörler Manfred Bietak-Silvia Prell, Austrian Academy of Sciences Press, Vienna (2018): 69-93.
- Desplancque, S., *Antik Mısır*, (çev.) İsmail Yerguz, Ankara: Dost Kitabevi, 2019.
- Droge, A. J., “Josephus Between Greeks and Barbarians”, *Josephus' Contra Apionem: Studies in Its Character and Context with a Latin Concordance to the Portion Missing in Greek*, editörler Louis H Feldman, John R Levison, Leiden-New York: Brill, (1996): 115-142.
- Elisa Priglinger, “One Ticket to Egypt, Please!”: Migration from Western Asia to Egypt in the Early Second Millennium BCE”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 209-223.
- Engberg, R. M., *The Hyksos Reconsidered*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1939.

- Eva Lange-Athinodorou, "Palace Cemeteries of the Eastern Delta", *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces Volume I*, editörler Manfred Bietak – Silvia Prell, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, (2018): 157-168.
- Fletcher, J., *Antik Mısır Tarihi Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, (çev.) Süleyman Genç, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2023.
- Freeman, C., *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (çev.) Suat Kemal Angı, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Giveon, R., "A Sealing of Khyan from the Shephela of Southern Palestine", *JEA* 51 (1965): 202-204.
- Hornung, E. *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, Kabalcı Yayınları, (çev.) Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- İnan, A., *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Kuhrt, A., *Eskiçağ'da Yakındoğu (M.Ö.3000-330) Cilt I*, (çev.) Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Maaranen, N., Schutkowski, H., Zakrzewski, S., Stantis, C., Zink, A., "The Hyksos in Egypt: A Bioarchaeological Perspective", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 315-320.
- Mandacı, E., "Asurlular'da Cenaze Ritüelleri ve Ölü Gömme Gelenekleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, , SAYI: 49, (Nisan 2020): 65-80.
- Manethon, *Mısır Tarihi*, (Eski Yunanca Aslından Çeviren Okan Demir), İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2023.
- Marcus, E. S., "A Maritime Approach to Exploring the Hyksos Phenomenon", *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019, s. 149. (ss. 149-164);
- Memiş, E., "Hurri-Mitanni Ortaklığının Eski Yakın Doğu Tarihine Yansımaları", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 15, (2018): 297-303.
- Memiş, E., "Hurri-Urartu Bağlantısı Üzerine Bazı Düşünceler". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11/1, (2024): 592-610.
- Mieroop, M. V. D., *Eski Mısır Tarihi*, (çev.) Ali Oğuz Bozkurt, İstanbul: Homer Kitabevi, 2019.
- Mieroop, M. V. D., *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, (çev.) Sinem Gül, İstanbul: Homer Kitabevi, İstanbul 2018.
- Moeller, N., Marouard, G., "The Context of the Khyan Sealings from Tell Edfu and Further Implications for the Second Intermediate Period in Upper Egypt", *The Hyksos Ruler Khyan and the Early Second Intermediate Period in Egypt: Problems and Priorities of Current Research*, Proceedings of the Workshop of the Austrian Archaeological Institute and the Oriental Institute of the University of Chicago, Vienna, July 4-5, 2014 editörler Irene Forstner-Müller-Nadine Moeller, Wien: Verlag, (2018): 173-197.

- Mourad, A. L., *Rise of the Hyksos Egypt and the Levant from the Middle Kingdom to the Early Second Intermediate Period*, Oxford: Archaeopress, 2015.
- Nissen, H. J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya Yakın Doğu Arkeolojisinin ilk Dönemleri (MÖ 9000- 2000)*, (çev.) Z. Zühre İlkelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.
- Oakes, L., Gahlin, L., *The Mysteries of Ancient Egypt*, London: Hermes House Publishing, 2005.
- Özgül, E., “Eski Anadolu’da Bir Toplum: Hurriler ve Hurri Tanrıçaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11/2, (2024): 791-815.
- Prell, S., “A Ride to the Netherworld: Bronze Age Equid Burials in the Fertile Crescent”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 107-123.
- Prell, S., “Burial Customs as Cultural Marker: A ‘Global’ Approach”, *The Enigma of the Hyksos Volume I*, editörler Manfred Bietak, Silvia Prell, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2019): 125-147.
- Schlögl, H. A., *Eski Mısır*, (çev.) Firuzan Gübüz Gerhold, İstanbul: Alfa Yayınevi, 2020.
- Shaw, I., *Ancient Egypt Warfare*, Oxford: Casemate Publishing, 2019.
- Smith, S. T., *Wretched Kush: Ethnic Identities and Boundaries in Egypt’s Nubian Empire*, London, New York: Routledge, 2003.
- Snape, S. *Ancient Egypt The Definitive Visual History*, London: DK Publishing, 2021.
- Waddell, W. G., *Manetho With an English translation*, Cambridge: Harvard University Press, 1964.
- Wilhelm, G., “Hurrians and the Hurrian Language Migration or the Diffusion of a Language?”, *The Enigma of the Hyksos Volume IV Changing Clusters and Migration in the Near Eastern Bronze Age Collected Papers of a Workshop held in Vienna 4th–6th of December 2019*, editörler Manfred Bietak and Silvia Prell, Wiesbadens: Harrassowitz Verlag, (2021): 491,501.
- Wilhelm, G., *The Hurrians*, Warminster: Aris&Phillips, Warminster 1989.
- Wilkinson, Toby, *Eski Mısır MÖ 3000’den Kleopatra’ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, (çev.) Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Yılmaz, C., “Hatşepsut: Naibelikten Firavunluğa Yürüyen Bir Kraliçe”, *OANNES - International Journal of Ancient History*, Cilt 2, Sayı: 2 (Eylül 2020): 277-300.
- Yiğit, T., “Hurilere İlişkin Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 38, (2005): 55-69.

